

RAPORT PRELIMINAR ASUPRA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE EFECTUATE ÎN CETATEA DACICĂ DE LA DIVICI ÎNTRE ANII 1988-1994. PRINCIPALELE REZULTATE.

Cercetările efectuate între 1988-1994 în complexul dacic de la Divici-Grad (com. Pojejena, jud. Caraș-Severin), pe malul Dunării, în sudul Banatului românesc, au reușit să pună în evidență succesiunea elementelor de fortificație ale cetății de pe platoul promontoriului (inclusiv prin dezvelirea integrală a două turnuri și a unor sectoare ale zidului de incintă din piatră). Prima etapă a fost datată la începutul sec. I î.Chr. (eventual și în sec. II î.Chr.), cea de-a doua în sec. I a.Chr. (îndeosebi în a doua jumătate) - începutul sec. I d.Chr., iar cea de-a treia și ultimă etapă în sec. I d.Chr. (mai ales către mijlocul și a doua jumătate a acestuia). Au mai fost dezvelite complexe de locuire (locuințe, gropi, vetre) și alte amenajări edilitare (terase cu pereți din piatră, cisternă etc.). Materialul arheologic (ceramică lucrată cu mâna și la roată, ceramică pictată, obiecte din fier, bronz, argint, os, piatră etc.) este caracteristic îndeosebi secolelor I î.Chr.-I d.Chr., aceasta reprezentând deocamdată și cea mai sigură perioadă de existență a cetății. Ea a fost distrusă prin cucerire romană la sfârșitul sec. I-începutul sec. II d.Chr. (nu mai devreme de Domițian și nu mai târziu de primul război dacic al lui Traian).

Începute în anul 1985, cercetările arheologice sistematice din impozantul complex dacic de la Divici-Grad (com. Pojejena, jud. Caraș-Severin) au fost continuate anual până în prezent¹, cu rezultatele dintre cele mai remarcabile. Desigur, având în vedere amploarea și complexitatea acestui obiectiv, pentru lămurirea multiplelor probleme de natură istorico-arheologică pe care le implică vestigiile descoperite aici, va fi necesară încă o perioadă destul de îndelungată de cercetări. De aceea, până la o abordare monografică exhaustivă a acestuia, am considerat necesar să oferim tuturor celor interesați o serie de rapoarte preliminare de săpătură, care - fără a avea pretenția de a prezenta în detaliu toate descoperirile efectuate și a epuiza problematica acestora - să ilustreze stadiul atins în cercetarea sa și să introducă în circuitul științific principalele rezultate ale acesteia.

Un prim raport de acest gen, conținând rezultatele esențiale ale campaniilor de săpături întreprinse între 1985-1987, a fost deja publicat în anul 1989². Ca atare, în cele ce urmează, vom încerca să prezentăm câteva dintre cele mai importante descoperiri și constatări rezultate în urma săpăturilor efectuate în perioada 1988-1994.

Cu riscul de a repeta - chiar numai parțial - unele date expuse deja în primul raport, pentru o mai ușoară și corectă înțelegere a celor prezentate mai jos, considerăm necesar să începem prin a face câteva referiri de ansamblu asupra localizării și caracteristicilor generale ale acestui sit arheologic.

El se află situat în sudul Banatului românesc, pe malul Dunării, între kilometrii fluviali 1065-1066, la aproximativ 3 km vest de satul Divici.

Elementul central al complexului dacic localizat în această zonă îl constituie un promotoriu masiv de formă triunghiulară, cu axa lungă orientată ESE-VNV și vârful dinspre ESE orientat oblic spre Dunăre, desemnat de localnici prin sugestivul microtoponim "Grad" (pl. I). Acest promontoriu are în partea superioară un platou de cca 7000 mp, care prezintă o pantă relativ accentuată spre Dunăre, fragmentată prin câteva terase succesive. Platoul respectiv (cu o înălțime maximă absolută de 189,5 m și o diferență de nivel de aproximativ 110 m față de malul Dunării) deține o poziție strategică deosebită, controlând malul românesc al Dunării între curba acestuia spre Baziaș și zona Moldova Nouă - Pescari (pl. II), precum și o însemnată regiune din teritoriul sârbesc de la sudul Dunării, pe o rază de aproape 20 km în jurul orașului Veliko Gradište. Acest platou a constituit - de altfel - zona vizată cu predilecție de săpăturile efectuate până în prezent, perimetrul său corespunzând practic centrului rezidențial fortificat al complexului dacic din zona Divici-Grad. Cele mai importante lucrări de fortificare a acestuia au putut fi sesizate - chiar dacă numai parțial până acum - îndeosebi la limita dinspre NV a platoului, în celelalte zone el fiind destul de bine protejat prin pantele abrupte pe care promontoriul le prezintă înspre NNE, E, S și SSV.

Promontoriul în cauză este legat printr-o șa îngustă de un deal ceva mai înalt aflat în prelungirea nord-vestică a acestuia. În această șa de legătură, prezentând actualmente o cădere de nivel de aproape 10 m față de extremitatea nord-vestică a platoului fortificat, au fost practicate două șanțuri de apărare ce par să fi fost (cel puțin într-un anumit moment) în relație de contemporaneitate.

Pe pantele nord-estice, imediat dincolo de această șa de legătură, a putut fi observată cel puțin o terasă de locuire amenajată artificial (terasa A), existența altor amenajări de acest gen putând fi deocamdată doar presupusă din cauza masivei împăduriri a dealului în această zonă.

De asemenea, prin cercetări de suprafață, s-a mai constatat și existența unor alte lucrări de fortificare (valuri de pământ) pe culmea dealului aflat la nord-vest de promontoriu, acestea constituind probabil un sistem defensiv de adâncime destinat să îngreuneze accesul spre principalele elemente ale fortificației aflate în șaua de legătură și pe extremitatea nord-vestică a platoului cetății.

Câteva sondaje de mică amploare efectuate la poalele promontoriului "Grad", pe malul Dunării, au pus în evidență existența unor urme destul de intense de locuire dacică și în această zonă, acestea aparținând așezării nefortificate ("așezarea civilă") care depindea de cătatea situată pe înălțimea (pl. I)¹.

Apare astfel, evident faptul că - atât prin amploarea și suprafața ocupată, cât și prin complexitate - vestigiile arheologice localizate pe dealul "Grad" și în zona din imediata vecinătate a acestuia conturează încă de la început existența în acest punct a celui mai important complex dacic cunoscut până acum în zona de sud a Banatului. Această realitate a fost, de altfel, confirmată și de cercetările arheologice efectuate până în prezent aici, cu deosebire pe platoul fortificat al promontoriului.

Pe suprafața acestuia, înclinată evident spre Dunăre, au fost delimitate trei zone mari, oarecum distincte, denumite convențional terasa superioară (respectiv zona cea mai înaltă de la extremitatea nord-vestică a platoului), terasa mijlocie (cu panta actuală cea mai accentuată, situată în prelungirea sud-estică a terasei superioare) și terasa inferioară (o zonă relativ plată aflată la extremitățile dinspre S-SV și, respectiv, SE ale platoului).

Cercetările efectuate între 1985-1987 au avut drept obiectiv esențial stabilirea stratigrafiei de bază a locuirii de pe platoul promontoriului "Grad", surprinderea principalelor elemente de fortificație și succesiunea lor, precum și dezvelirea (în cele mai multe cazuri parțială) a diverselor complexe de locuire și a altor amenajări edilitare existente în zona săpăturilor.

În acest scop a fost trasată inițial o secțiune magistrală, notată cu S1 (182 x 2 m) și orientată pe axa lungă (ESE-VNV) a platoului, care însă a depășit practic limitele acestuia, atât înspre SE (fiind prelungită pe o anumită distanță și pe pantele din această direcție ale promontoriului) cât și înspre NV (ea secționând și șaua de legătură cu masivul deluros aflat pe această direcție, până pe pantele situate deasupra terasei A).

În imediata vecinătate estică (nord-estică) a acestuia au mai fost practicate, de asemenea, câteva suprafețe de dezvelire notate C₁-C₄ (în zona terasei superioare) și, respectiv, C₅-C₆ (în zona terasei inferioare)⁴.

Principalele relații de stratigrafie verticală au fost obținute, evident, în cadrul secțiunii S₁. Astfel, în acel moment, au putut fi diferențiate două nivele succesive de locuire dacică pe ansamblul platoului, respectiv nivelul inferior (I) și nivelul superior (II). De asemenea, fără a corespunde unui nivel de locuire cât de cât sesizabil, în zona terasei superioare au mai fost descoperite (în stratul vegetal de la suprafața solului) un număr de trei fragmente ceramice feudale, atribuite sec. XIV-XV, fapt ce ar putea să indice eventual doar o locuire extrem de sporadică sau, mai curând, prezența accidentală a unor păstori din această perioadă pe platoul promontoriului "Grad".

S-a putut constata, totodată, că ambele nivele de locuire dacică și complexele corespunzătoare acestora din zona teraselor superioară și mijlocie au fost așezate pe o serie de terasări succesive realizate din lut argilos și sprijinite cu pereți din piatră (în unele cazuri chiar sumar fasonată). O parte a acestui lut argilos - loess (steril din punct de vedere arheologic) reprezintă o depunere naturală peste stânca nativă a platoului. O altă parte a acestuia (având însă aceeași consistență) pare să fi fost adusă de la poalele promontoriului, așa cum o indică cele câteva fragmente ceramice neolitice (cultura Starčevo-Criș) și din epoca bronzului (cultura Țuto Brdo-Gârla Mare) aflate în poziție secundară în compoziția sa.

Această depunere de lut lipsește pe terasa inferioară, unde stânca nativă pare să fi fost nivelată intenționat (cel puțin la vremea ultimului nivel dacic de locuire) și unde nu s-a constatat până acum vreo depunere

culturală cât de cât consistentă sau complexe de locuire. Grupări izolate de ceramică fragmentară au fost surprinse doar în câteva alveolări ale patului de stâncă, peste acestea aflându-se numai stratul de humus vegetal. Toate acestea ar putea să indice faptul că zona respectivă nu a fost utilizată pentru locuire ci în cu totul alte scopuri (eventual ca "zonă sacră" ?).

În șaua de legătură au fost secționare cele două șanțuri de apărare amintite mai sus (cu deschidere la gură de aproximativ 6 m și, respectiv 10 m).

Deasupra acestora, la extremitatea nord-vestică a platoului, a fost surprins și dezvelit parțial un turn din piatră cu etaj de cărămidă (T_1), căruiu îi fusese adosat (pornind de la latura sa nord-estică) un zid de incintă din piatră cu o grosime de cca 3,60 m. Atât turnul T_1 cât și porțiunea de zid aflată la NE de acesta aparțin ultimei faze de fortificare a platoului, corespunzătoare nivelului superior (II) de locuire dacică.

În imediata vecinătate sud-estică a turnului T_1 , de data aceasta în cadrul nivelului inferior de locuire din secțiunea S_1 , a mai fost sesizată încă o aglomerare de pietre plasate într-o alveolă săpată în terasarea de lut galben. Deși destinația acestora ne-a scăpat inițial, ele s-au dovedit ulterior (așa cum vom vedea și în cele ce urmează) că au făcut parte din latura estică a unui alt turn-locuință (T_2) aparținând nivelului inferior (I) de locuire dacică.

La sud-est și nord-est de acesta, au putut fi sesizate două alinamente din piatră, destul de prost conservate, care conturau ductul unui fel de "zid" cu paramenți de piatră sunar fasonată între care se afla o umplutură de lut amestecat cu rare bucăți de stâncă. Pornind spre sud de la zidul de incintă aflat la nord-est de turnul T_1 , acest "zid" făcea un unghi drept la extremitatea sud-estică a suprafeței C_2 , îndreptându-se spre SSV. O porțiune din latura sa de sud-est a fost surprinsă și în secțiunea S_1 . Ulterior s-a constatat că el este de fapt un parapet din piatră destinat să sprijine terasarea de lut existentă în această zonă a platoului.

La sud-est de acesta, în secțiunea S_1 , au mai fost dezvelite total sau parțial un număr de trei locuințe ($L_{1,3}$) și șase gropi ($Gr_{1,6}$) aparținând ambelor nivele de locuire, fiind secționat și un mare val de pământ aplatizat care delimita terasa superioară de cea mijlocie.

Tot în secțiunea S_1 , la limita dintre terasa mijlocie și cea inferioară, a fost surprins un aliniament format din două blocuri de piatră fasonată la exterior, care au făcut parte inițial dintr-un zid sau dintr-un parapet de terasă ce delimita zonele mai sus menționate. Oricum, terasarea de lut se oprea în dreptul acestora, ea nemaifiind constatată și în porțiunea din S_1 situată pe terasa inferioară. Acest zid sau parapet de terasă se termina probabil pe latura sud-estică a platoului, în zona limitei dintre terasa mijlocie și cea inferioară cu un alt turn din piatră, a cărui dărâmtură masivă a fost surprinsă în suprafețele $C_{3,9}$, fără a i se putea însă preciza îndeajuns de bine limitele. Sub nivelul acestuia au putut fi surprinse resturile unei cisterne cu bolta din piatră calcaroasă, puternic afectată și deranjamente moderne.

La nord-vest de aceasta, pe buza platoului, în perimetrul suprafeței C_7 , a mai fost secționat un val de pământ dintr-o fază mai veche. Surprinderea unei locuințe dintr-un nivel ulterior, plasată pe coama acestuia, ne indică faptul că el a fost dezafectat la un moment dat, nemaifiind utilizat cu siguranță în ultima fază de locuire dacică de pe platou.

În sfârșit, se cuvine să menționăm și faptul că la limita vârfului sud-estic al platoului, în porțiunea săpată din S_1 , nu s-a putut constata existența vreunui element de fortificație cât de cât vizibil. Fără a avea o siguranță absolută în acest stadiu de cercetare, este plauzibil ca această zonă să nu fi fost fortificată datorită pantelor foarte accentuate pe care le prezintă aici promontoriul.

Alături de ceramică (lucrată cu mâna sau la roată, dar și pictată) și de numeroase alte obiecte din fier, bronz și argint, datarea celor două nivele dacice de locuire de pe platoul promontoriului "Grad" și a elementelor de fortificare corespunzătoare s-a bazat, inițial, cu deosebire pe cele câteva fibule descoperite și pe o monedă romană din bronz.

Astfel, o fibulă din bronz de schemă La Tène târzie și o cheutoare cu capăt piramidal de la o pafta din fier provenind din nivelul inferior (I), au constituit principalele argumente pentru plasarea acestuia în sec. I a.Chr. - începutul sec. I p.Chr.

Totodată, nivelul superior-II (ultimul nivel dacic de locuire) a fost plasat în cursul sec. I p.Chr. (îndeosebi către mijlocul și a doua jumătate a acestuia) în special prin două fibule din bronz cu corpul puternic profilat (Kräftig profilierte Fibeln: variante ale tipurilor Almgren 68 și 82) și printr-un as postum Germanicus, bătut de împăratul Caligula în anul 40 p.Chr.⁵

Drept urmare, se apreciază că sfârșitul violent al cetății s-a petrecut în timpul conflictelor militare daco-romane de la sfârșitul sec. I - începutul sec. II p.Chr. (așa cum o arată și piesele de echipament militar

roman aflate pe nivelul final de dărâmatură al fortificației), acest eveniment putând avea loc "cel mai devreme în vremea lui Domițian și cel mai târziu în cursul primei campanii de cucerire a Daciei de către Traian (101-102 p.Chr.)."

Dacă în privința stabilirii mai precise a momentului în care s-a petrecut distrugerea finală a cetății dacice de la Divici-"Grad" v-a mai trebui, probabil, să așteptăm până la finalizarea săpăturilor de pe platoul promontoriului, cercetările ulterioare anulului 1987 au reușit să ne pună la dispoziție câteva elemente noi, capabile să îmbunătățească substanțial imaginea de ansamblu a acestui important sit arheologic și chiar să modifice întrucâtva ipotezele de lucru și concluziile preliminare formulate anterior.

Cercetările din 1988-1994 au fost concentrate exclusiv pe terasa superioară a platoului, în special la extremitatea nord-vestică a acestuia, în zona unde au fost constatate cele mai ample complexe lucrări de fortificare artificială. S-a urmărit, pe lângă dezvelirea unor porțiuni cât mai ample ale acestora, precizarea succesiunii lor stratigrafice și cronologice precum și relațiilor existente între ele și celelalte complexe de locuire sau diferitele amenajări edilitare existente în zona imediat învecinată.

În acest scop, a fost trasată în primul rând altă secțiune magistrală, notată S_2 (70 x 2 m), pe direcția SV-NE, aproximativ perpendiculară pe S_1 și pornind de pe latura sud-vestică a acestuia din urmă. De asemenea au mai fost practicate încă trei mari suprafețe de dezvelire: C_{10} (destinată dezvelirii integrale a turnului T_1 și a zonei sale imediat învecinate), pe latura dinspre sud-vest a S_1 ; C_{11} (pentru dezvelirea unei porțiuni a zidului de piatră aflat la sud-vest de turnul T_1), plasată în imediata vecinătate sud-vestică a C_{10} ; C_{12} (prin care s-a urmărit dezvelirea întregii suprafețe cuprinse între C_{10} , C_{11} , S_1 și, respectiv S_2).

Ținând cont de faptul că cele mai importante relații stratigrafice au fost oferite de săpăturile efectuate în suprafețele C_{10} și C_{12} , parțial în C_{11} și extremitatea nord-estică a S_2 (pl. III), în raportul de față ne vom opri cu precădere asupra descoperirilor efectuate în această zonă, referirile la celelalte sectoare ale săpăturilor din zona terasei superioare a platoului de pe "Grad" fiind relativ sumare.

Unul dintre cele mai importante obiective arheologice investigate în această zonă a fost turnul-locuință T_1 .

Surprins parțial în secțiunea S_1 și suprafața C_{11} , acesta a fost dezvelit în întregime prin intermediul suprafeței C_{10} .

S-a putut constata că el are o formă pătrată, fiecare dintre laturile sale măsurând cca 9,50 m pe exterior. Acest turn constituie unul dintre complexele arheologice cele mai mari și mai bine conservate din întreaga zonă. Pe unele segmente, pereții săi (cu o grosime de cca. 2,15-2,20 m) se mai păstrau în elevație până la 1,50-1,60 m de la nivelul de călcare. La aceasta se mai adaugă o fundație de 0,80 m adâncime, săpată în stratul de lut bine tasat al unei terasări. Ea a fost realizată din bucăți relativ mari de stâncă locală nefasonată, legate cu lut. Spre deosebire de fundație, pereții turnului au o structură mai complexă (pl. IV). Atât în interior, cât și la exterior, aceștia prezintă paramenți realizați din blocuri mari de stâncă de diverse dimensiuni, fasonate la exterior și îmbinate în sistemul "opus incertum". Între acești paramenți se află un emplectom realizat din bucăți mai mici de stâncă legate cu lut. Această structură a fost consolidată inițial prin mai multe rânduri de bârne transversale (babe), cu capetele în formă de coadă de rândunică, așa cum o arată lăcașurile păstrate pe unele din blocurile de piatră ale paramenților. Pe laturile dinspre SV, NV și NE ale turnului (mai bine păstrate) au putut fi observate două șiruri de lăcașuri destinate acestor bârne transversale, situate la cca 1 m distanță unul de altul. Primul dintre aceste șiruri se află imediat deasupra nivelului de călcare al turnului. Este de presupus că în porțiunea care nu se mai păstrează din elevația pereților a mai existat cel puțin încă un aliniament de asemenea bârne transversale. Aceste babe nu au fost însă plasate și pe colțurile turnului, fapt ce a provocat - se pare - și cedarea mai accentuată a pereților tocmai în aceste zone.

Plasată într-o poziție aproximativ centrală, în interiorul turnului se afla o vatră din lut de formă rotundă. În jurul său, ca și pe întreaga suprafață a nivelului de călcare din camera interioară a acestuia s-au descoperit mai multe fragmente ceramice lucrate cu mâna și la roată (unele chiar pictate), îndeosebi numeroase bucăți provenind de la chiupuri de mari dimensiuni de tipul dolium. Tot aici a mai fost găsită "in situ" o mică nicovală de bijutier, realizată din bronz (pl. XII/1).

Toate acestea erau acoperite de un nivel destul de compact de arsură, cenușă, bârne carbonizate și pietre, în amestec cu scoabe, cuie și piroane din fier de mari dimensiuni. Deasupra acestuia se afla un nivel

masiv de dărâmtură din piatră în amestec cu o masă importantă de cărămizi întregi și fragmentare. destul de slab arse, constatat mai ales în interiorul turnului dar și în afara acestuia. În ciuda faptului că toate aveau aceeași grosime (7-8 cm), după formă au putut fi diferențiate trei feluri de cărămizi: două de formă dreptunghiulară (cu dimensiunile de 30x20 cm și, respectiv, 22x13 cm) și unul de formă aproximativ pătrată (19x18 cm). Câteva din cărămizile de formă dreptunghiulară mai păstrau încă una din suprafețe (probabil cea de pe peretele interior) o tencuială de culoare albicioasă de circa 1 cm.

Aceste observații ne arată că turnul T_1 a fost practic un turn-locuință cu parter și etaj de cărămidă. Construit într-o tehnică bine reprezentată în arhitectura dacică de acest gen⁶, el a funcționat în ultima fază de existență a cetății, fiind parțial distrus în momentul cuceririi acesteia de către romani. Prin poziția sa, el a fost totodată și un turn de curtină, deținând un rol defensiv însemnat prin integrarea sa în traseul incintei de piatră de la extremitatea nord-vestică a platoului.

Așa cum am menționat și mai înainte, din latură nord-estică a acestui turn pleacă un zid din piatră cu o grosime de 3,60 m, lucrat într-o tehnică asemănătoare cu cea a turnului T_1 . Astfel, el avea paramete realizate din blocuri de piatră fasonate la exterior, legate cu lut și îmbinate în sistemul "opus incertum". Între acești paramete se afla un emplecton realizat din bucăți de stâncă nefasonată în amestec cu lut bine tasat. Parțial prăbușit din vechime și afectat în partea superioară de lucrări agricole moderne, el s-a mai păstrat în elevație (doar pe anumite zone) până la 0,50-1 m înălțime, având de asemenea o fundație din bucăți de stâncă nefasonate săpată în terasarea de lut. Spre deosebire de turnul T_1 , în structura acestui sector de zid nu a putut fi observată existența unmelor de la eventuali stâlpi de lemn transversali (babe). În schimb, el a fost întărit la exterior (pe partea pantei ce coboară spre șaua de legătură barată prin cele două șanțuri de apărare) cu o serie de bărne masive verticale, ale căror gropi și urne carbonizate au fost evidențiate în săpătură, la o distanță de cca 2 m una de cealaltă. Urmele puternice și continue de arsură a solului, constatate pe nivelul de călcare dintre aceste gropi, ar putea să ne indice faptul că spațiul existent între bărne era întărit cu grinzi sau scânduri transversale⁷. Este cert că acest sector de zid a funcționat concomitent cu turnul T_1 în ultima fază de existență a cetății. Faptul că el a fost adosat laturii de nord-est a turnului ne arată - pe de o parte - că turnul a fost construit ceva mai devreme și - pe de altă parte - că respectivul sector al zidului de incintă constituie (cel puțin în actualul stadiu de cercetare) elementul cel mai nou al fortificației de piatră de la extremitatea nord-vestică a platoului. Constatarea că el are și cea mai mare grosime (3,60 m) dintre toate sectoarele de zid dezvelite până în prezent, ne îndeamnă să credem că reprezintă începutul unei încercări de a face față iminentului pericol roman care a și provocat în cele din urmă distrugerea definitivă a cetății. Eventualele faze anterioare ale fortificației de piatră din această zonă n-au mai putut fi urmărite, deoarece pentru aceasta ar fi trebuit secționată porțiunea de zid respectivă, și așa destul de prost conservată.

Extremitatea nord-vestică a platoului a fost fortificată printr-un zid de piatră și la sud-vest de turnul T_1 . Acest zid, al cărui duct este dispus oblic față de latura sud-vestică a turnului T_1 , a fost dezvelit parțial în suprafețele C_{10} și C_{11} . El a avut două faze de funcționare. În conformitate cu datele oferite de săpătură, o primă fază a acestuia a fost edificată și a funcționat înainte de construirea turnului T_1 , suferind apoi o distrugere violentă, după care a fost refăcut pe aceeași bază. În această a doua fază a sa, el a funcționat în același timp cu turnul T_1 și - parțial - cu sectorul de zid adosat laturii nord-estice a acestuia, fiind în uz până la distrugerea finală a cetății. Cel puțin la nivelul fazei a doua, structura sa este asemănătoare cu cea a turnului T_1 și a sectorului mai lat de zid adosat acestuia. Mica porțiune dezvelită în C_{10} , care a fost și cea mai bine păstrată, ne arată că și acest zid (cu o grosime de cca. 2,20 m) era alcătuit din paramete de piatră fasonată legată cu lut, între care se afla un emplecton alcătuit din bucăți de stâncă nefasonată în amestec cu lut. Nu s-a putut observa, totuși, dacă paramentul său exterior era sprijinit cu bărne, căci din porțiunea mai mare dezvelită în suprafața C_{11} nu s-a păstrat bine decât paramentul dinspre interior, cel dinspre exterior fiind prăbușit - împreună cu o parte din emplecton - pe panta promontoriului. Se cuvine să menționăm însă că acest zid de incintă ne se leagă de latura sud-vestică a turnului T_1 , el terminându-se brusc și intenționat (capătul său fiind realizat dintr-un parament de piatră fasonată) la 3-4 m de turn. Cel puțin la nivelul ultimei faze de fortificare (corespunzătoare refacerii zidului și construirii turnului T_1) aici a existat o zonă deschisă a cărei semnificație ne scapă deocamdată, dacă nu cunva este vorba de spațiul destinat unei porți.

Prin corelație cu nivelele de locuire deja stabilite, prima fază a zidului de piatră aflat la sud-vest de turnul T_1 corespunde nivelului inferior (I), în timp ce faza a doua a acestuia, turnul T_1 și sectorul de zid aflat

la nord est de acesta corespund nivelului superior (II), ultimul nivel de locuire dacică de pe platoul promontoriului "Grad".

Deosebit de important este însă faptul că în aceeași zonă a mai putut fi surprinsă, pentru prima dată, încă o fază de fortificare, anterioară celor menționate mai sus. Aceasta a fost constituită dintr-un val de pământ prevăzut cu palisadă, al cărui traseu se afla la sud-est de acela al incintei de piatră, fiind bine evidențiat atât sub fundația laturii de sud-vest a turnului T_1 , cât și în suprafețele C_{10-11} .

Pantele acestui val de pământ au fost ulterior nivelate prin adăugare de pământ argilos cu aceeași consistență ca acela din val, realizând-se astfel o terasare în care au fost săpate atât fundațiile turnului T_1 , cât și a zidului aflat la sud-vest de acesta (încă din prima sa fază).

O mare valoare pentru încercarea de precizare a relației cronologice dintre prima fază a fortificației (valul de pământ cu palisadă) și cea de-a doua fază a acesteia (respectiv prima fază a zidului de piatră aflat la sud-vest de turnul T_1) o deține un complex de locuire (notat provizoriu $B_1/1990$) descoperit în suprafața C_{10} , între zidul de piatră și aliniamentul stâlpilor de palisadă de pe coama valului de pământ, în imediata vecinătate sud-vestică a turnului T_1 (pl. III). Acest complex, care a conținut doar bucăți de chirpici ars și ceramică lucrată atât cu mâna cât și la roată (pl. V), a fost săpat în terasarea de lut prin care s-a nivelat panta exterioară a valului de pământ cu palisadă, fiind căpăcuit de o dărâmtură de piatră provenită de la distrugerea primei faze a zidului plasat pe extremitatea nord-vestică a platoului. Este evident, deci, că acest complex de locuire - ca și prima fază a zidului de piatră, care a funcționat în aceeași vreme cu $B_1/1990$ - reprezintă o etapă de fortificare și locuire ulterioară celei a valului de pământ cu palisadă.

Etapei de locuire și fortificare reprezentată prin bordeiul $B_1/1990$ și prima fază a zidului de piatră (care corespunde practic nivelului inferior - I surprins în săpăturile anterioare de pe platou) îi aparține însă și un alt important complex arheologic, respectiv ruinele (destul de slab conservate) ale unui alt turn din piatră, notat T_2 și situat în imediata vecinătate sud-vestică a turnului T_1 . Surprins parțial în secțiunile S_1 și S_2 , ca și în suprafața C_{10} , el a fost dezvelit în întregime în cadrul suprafeței C_{12} . S-a putut constata astfel că el a avut tot o formă pătrată cu latura exterioară de cca 8 m și o grosime a zidurilor de aproximativ 2 m. Distrus violent odată cu prima fază a zidului de piatră de pe extremitatea nord-vestică a platoului, turnul T_2 nu s-a mai păstrat decât la nivelul fundației el fiind dezafectat ulterior (în vremea funcționării turnului T_1 și a cele de-a doua faze a zidului din piatră). În aceste condiții, este aproape imposibil să ne facem o imagine despre structura sa în elevație. Este foarte probabil însă că a fost un turn-locuință, el aflându-se în interiorul primei faze a incintei de piatră. Ținând cont de fragmentele de chirpici ars și de cărămidă prezente constant peste și printre micile porțiuni de dărâmtură din piatră care s-au mai păstrat încă pe nivelul acestuia, se pare că și în acest caz a fost vorba de un turn-locuință cu parter din piatră și etaj din cărămidă.

Fundația sa a fost săpată în terasarea de lut care a nivelat pantele valului de pământ cu palisadă, fapt care indică - fără nici un dubiu - posterioritatea sa față de cea mai veche fază a fortificației de pe "Grad".

Pe de altă parte, există suficiente argumente care arată că turnul T_2 a fost utilizat într-o perioadă anterioară ultimului nivel de locuire dacică de pe platou, respectiv înainte de ultima etapă a fortificației (reprezentată de turnul T_1 și de faza a doua a zidului de piatră). În acest sens, poate fi menționat în primul rând faptul că unul dintre colțurile sale este ușor suprapus de fundația laturii sud-estice a turnului T_1 . Totodată, în perimetrul turnului T_2 au fost surprinse două gropi (notate provizoriu $Gr_1/1993$ și $Gr_1/1991$) care străpung nivelul acestuia, aceste gropi aparținând ultimului nivel de locuire. O poziție similară față de turnul T_2 o deține și locuința $L_1/1994$ (cca. 3x2 m), atât din punct de vedere stratigrafic cât și după inventarul pe care-l conținea (pl. VIII; XII/5,15).

În aceste condiții, este clar că turnul-locuință T_2 (alături de prima fază a zidului de piatră, de bordeiul $B_1/1990$ și de celelalte complexe de locuire contemporane) corespunde nivelului inferior (I), definit ca atare prin săpăturile anterioare.

Așa cum am mai menționat deja, excepție făcând valul de pământ cu palisadă, toate elementele de fortificare și complexele de locuire amintite mai sus au avut ca suport o terasare masivă de lut. Constituind zona cea mai înaltă a platoului și - probabil - centrul rezidențial al cetății (cel puțin în ultimile două etape de existență ale acesteia), respectiva terasare a fost delimitată și consolidată printr-un zid-parapet din piatră, păstrat mai bine doar pe anumite porțiuni și al cărui duct de formă rectangulară a fost surprins atât în secțiunile S_1 și S_2 , cât și în suprafețele C_{14} și C_{11-12} (pl. III). Asemenea parapete din piatră, destinate sprijinirii teraselor succesive de pe platou au mai fost surprinse și în alte zone ale săpăturilor efectuate până în prezent. Evident, însă, că pentru a dispune de o imagine mai amplă asupra traseului acestora este necesar un stadiu mai avansat

de cercetare a platoului. Un asemenea parapet (având aspectul unui zid compact din piatră, cu o grosime de peste 1 m) a fost surprins și în secțiunea S₃, la sud-vest de sprijinul terasei pe care se aflau turnurile, el suprapunând parțial o locuință dacică. Fără îndoială că aceste amenajări au suferit o serie de refaceri parțiale, succesiunea acestora fiind încă greu de precizat în stadiul actual de cercetare.

În consecință, ca urmare a săpăturilor efectuate între 1988-1994, situația constatată în zona de la extremitatea nord-vestică de la Divici-"Grad" se prezintă astfel:

Cea mai veche etapă (I) a fortificației de pe platoul cetății este reprezentată printr-un val de pământ cu palisadă. Deși acesteia ar trebui să-i corepundă și un nivel de locuire (pe care-l vom nota acum cu I), acesta nu a putut fi surprins până acum în sectoarele cercetate. Dincolo de aranjamentele masive provocate de diversele complexe arheologice aparținând etapelor ulterioare, este foarte probabil că această situație se datorează mai ales faptului că săpătura nu a depășit în nici un sector (cu excepția terasei inferioare) nivelul masivelor terasării de lut peste care se află celelalte două nivele de locuire dacică și complexele aferente acestora. De aceea, poziția cronologică a acestei prime etape de fortificare (și, probabil, de locuire) a cetății rămâne încă incertă, ea putând fi - deocamdată - doar supoziționată în funcție de datarea celorlalte nivele de locuire și de fortificare.

Într-o fază ulterioară (II), pantele valului de pământ sunt nivelate prin adăugarea unei mari cantități de lut bine tasat (având același aspect și consistență cu acela din componența valului), realizându-se astfel o terasare pe care este amenajată prima fază a zidului de piatră. Aceleași etape îi aparțin turnul locuința T₂ și bordeiul B₁/1990, ca și celelalte complexe cercetate anterior care au fost atribuite nivelului inferior (I) de locuire. În funcție de situația constatată în noile cercetări, acesta va fi desemnat de aici înainte ca nivelul mijlociu (II) de locuire. În conformitate cu datele rezultate din săpătură, această etapă de locuire și fortificare a cetății a suferit o distrugere violentă, probabil "manu militari".

Cea de-a treia și ultimă etapă (III) de fortificare din nord-vestul platoului este reprezentată de refacerea zidului de piatră, construirea turnului T₁ și, mai apoi, adosarea de latura sa nord-estică a porțiunii de zid mai late. Acestei etape îi aparțin cele mai multe dintre complexele arheologice cercetate până acum pe platoul cetății, ea corespunzând celui mai nou nivel de locuire (nivelul superior, notat inițial II). Acesta va fi desemnat de aici înainte ca nivel final (III) de locuire. El a suferit, de asemenea, o distrugere violentă în momentul cuceririi acestei cetăți de către armatele romane, după care - în conformitate cu datele de care dispunem până acum - locuirea dacică de pe platoul promontoriului "Grad" încetează definitiv.

MATERIALUL ARHEOLOGIC

În urma cercetărilor arheologice efectuate în perimetrul cetății dacice de la Divici-"Grad" a rezultat o impresionantă cantitate de material arheologic de diverse categorii: ceramică lucrată cu mâna și la roată (inclusiv ceramică pictată), unelte, arme, material de construcție (în special cuie, scoabe și piroane) precum și alte obiecte din fier, fragmente de vase și alte obiecte din bronz cu diferite destinații, podoabe din bronz și argint (în special fibule și brățări), monede, alte obiecte de uz casnic realizate din lut ars, os, corn sau piatră (fusaiole, "lustruitoare", spatule, rășnițe etc.).

Întrucât o descriere amănunțită a tuturor acestor descoperiri depășește evident posibilitățile oferite de spațiul destinat prezentului raport de săpătură, în cele ce urmează ne vom limita să facem doar o prezentare sintetică și selectivă a acestora, cu accent asupra acelor mai deosebite sau care dețin o valoare mai mare ca repere cronologice.

Deoarece nu au fost înregistrate încă obiecte care să poată fi atribuite cu certitudine celei mai vechi etape de locuire și fortificare (notată acum cu I), materialul arheologic la care ne vom referi în continuare aparține în totalitate etapelor ulterioare, respectiv nivelului mijlociu (notat acum cu II) și nivelului final (notat acum cu III). Principalele categorii mari de descoperiri (ceramica și piesele de metal) vor fi prezentate diferențiat pe cele două nivele de locuire menționate.

Ceramica ocupă, desigur, cea mai mare pondere cantitativă în ansamblul materialului arheologic descoperit.

În cadrul mijlociu (II) și în complexele de locuire care spund acesteia este bine reprezentată atât ceramică lucrată cu mâna (pl. V/1-2, 7-18; VI), cât și cea lucrată la roată (pl. V/3-6; VII).

Categoria ceramicii lucrate cu mâna este realizată în general dintr-o pastă mai grosieră, de culoare brună sau brun-cărmizie, mai rar neagră sau neagră-cenușie, având în compoziție multe pietricele și - uneori

- chiar cioburi pisate. Excepție fac unele tipuri de vase (în special castroane sau fructiere cu buza lățită), lucrate cu mâna dintr-o pastă mai fină de culoare brun-gălbui (pl. V/7). Dintre formele tipice ale acestei categorii ceramice, specifice pentru nivelul mijlociu (II) de locuire, se remarcă îndeosebi diversele variante ale vasului-borcan (cu pereții mai mult sau mai puțin bombati și buza curbată spre exterior). O frecvență destul de mare o au și vasele în formă de sac cu buza aproape dreaptă, ca și oalele cu corpul alungit, ușor bombat, având buza puțin profilată (așa-numitul "vas-pepene"). Alături de acestea, mai poate fi menționată prezența în același nivel a ceștilor-opaiț (cățui) lucrate cu mâna dintr-o pastă relativ grosieră, precum și a unor tipuri de străchini, castroane sau fructiere cu buza lățită și răsfrântă la exterior, realizate dintr-o pastă mai fină. Un alt tip de vas aparținând aceleiași categorii ceramice, destul de bine reprezentat încă din acest nivel, îl constituie vasul în formă de "situlă" (fără grafit în pastă) care imită formele similare grafitate din lumea celtică (pl. VI/7, 9-10). Cele mai frecvente ornamente care apar pe diversele tipuri de vase lucrate cu mâna aparținând acestui nivel sunt creștăturile oblice pe buza, șirurile de alveole imprimate sub buza, brăurile orizontale în relief (crestate oblic sau alveolate), butonii aplicați (cu mai multe alveole) și inciziile mai înguste (grupate adeseori în fascicule curbe sau drepte).

Ceramica lucrată la roată, descoperită în același nivel, este realizată de regulă dintr-o pastă fină și bine arsă, având pereții de culoare predominant cenușie, mai rar cenușie-roșetică sau chiar roșie. Tipologic predomină diversele variante de străchini, castroane sau fructiere cu buza răsfrântă la exterior, unele exemplare prezentând chiar urme de reparații. Pe lângă acestea, mai pot fi remarcate micile străchini cu buza invazată, diferite tipuri de cești cu profil accentuat bitronconic și toarte supraînălțate, alături de marile vase de provizii (chiupuri). O prezență notabilă (mai slab reprezentată în descoperirile de până acum, dar simptomatică pentru acest nivel) o constituie chiupul cu buza în trepte. Majoritatea vaselor din această categorie nu sunt ornamentate. Acolo unde există, decorul a fost realizat exclusiv prin motive lustruite și prin incizii drepte sau în formă de val.

Deși nu acoperă întregul său reperetoriu tipologic, combinațiile de vase lucrate cu mâna și la roată descoperite în bordeiul B, /1990 pot fi considerate ilustrative pentru nivelul mijlociu (II) de locuire de pe platou (pl. V).

Cu totul sporadic până acum, în același nivel au apărut și câteva fragmente ceramice pictate.

Prin caracteristicile sale de ansamblu, cu excepția vaselor de tip situlă, ceramica aparținând acestui nivel de locuire al cetății dacice de la Divici-"Grad" își găsește cele mai bune și apropiate corespondențe în ultimul nivel (II) al așezării dacice fortificate de pe "Stânca" Liubovcei, nivel care a fost plasat în sec. I a.Chr.- începutul sec. I p.Chr.¹

Nivelul final (III) de locuire al cetății de la Divici-"Grad" se caracterizează printr-o ceramică (pl. VIII-XI) care continuă în mare măsură tipurile existente încă din nivelul precedent, dar care ilustrează - pe de o parte - o altă etapă evolutivă a unora dintre ele și - pe de altă parte - presupune apariția unor tipuri noi caee nu au fost atestate mai înainte (cu deosebire în repertoriul tipologic al ceramicii lucrate la roată).

Astfel, ceramica lucrată cu mâna (pl. VIII/5-13; IX) continuă să fie realizată dintr-o pastă mai grosieră în amestec cu multe pietricele și paiete de mică, pereții vaselor din această categorie fiind cel mai adesea de culoare brună, brun-cărmizie sau brun-neagră. Tipologic, continuă să predomine diversele variante ale vaselor borcan (cu corpul mai mult sau mai puțin bombat, dar cu o profilare oarecum mai accentuată a buzei, comparativ cu etapa precedentă) și vasele-sac (cu buza aproape dreaptă). Se înmulțesc diversele variante ale vasului de tip "situlă" negrafitat și se constată o frecvență mare a ceștilor-opaiț (cățui) cu una sau două toarte. Dintr-o pastă ceva mai fină sunt lucrate tot cu mâna și o serie de străchini tronconice sau fructiere cu buza răsfrântă la exterior (unele reparate). Deși exemplarele lipsite de decor sunt destul de frecvente, vasele aparținând acestei categorii ceramice din nivelul final (III) prezintă adesea o ornamentație bogată și destul de variată realizată în special prin brăuri în relief alveolate, butoni-apucătoare și butoni aplicați (cu mai multe alveole), precum și prin incizii adânci dispuse vertical, oblic sau în val.

Ceramica lucrată la roată (pl. VII/1-4; X; XI) este realizată dintr-o pastă fină și bine arsă. Pereții vaselor au cel mai adesea o culoare gri (inclusiv diverse nuanțe ale acesteia, mergând de la gri-gălbui la gri-roșcat) și roșie, mai rar neagră sau gălbui. Din punct de vedere tipologic, ea prezintă o diversitate mai accentuată comparativ cu nivelul anterior, fiind reprezentată în special de: străchini, castroane și fructiere cu buza mai mult sau mai puțin lățită și îngroșată, curbată spre exterior; străchini (de dimensiuni relativ mici) cu buza invazată; cești și căni cu corp bitronconic și toarte supraînălțate; capace; boluri; vase-borcan; numeroase vase mari de provizii (chiupuri) cu unărul foarte proeminent.

Alături de absența chiupurilor cu buza în trepte, în cadrul acestui nivel trebuie remarcată în primul rând prezența marilor chiupuri de culoare roșic-cărămizie, cu buza orizontală și mult îngroșată, decorată prin șanțuire (dolia). De asemenea, capacele tronconice cu buza ușor profilată și prag interior constituie un tip ceramic a cărui apariție a fost constatată exclusiv tot în ultimul nivel.

Un tip mai aparte îl constituie și cana bitronconică, cu o șanțuire mediană pe corp și un ornament realizat printr-o rețea de linii lustruite pe gât, descoperită pe fundul gropii (Gr.₁/1993; pl. XI). Ea își găsește o analogie aproape perfectă într-un exemplar similar descoperit în așezarea celtică (scordiscă) de la Gomolava, într-o groapă ce conținea un număr de trei schelete (un bărbat, o femeie și un copil) și care aparținea nivelului VI b al acestei așezări, nivel datat la mijlocul și sfârșitul sec. I s.Chr.⁹ La Divici, însă, respectivul tip de vase are o poziție cronologică sensibil mai târzie, căci groapa din care acesta provine (și care străpungea nivelul turnului T₂) aparținea indubitabil ultimului nivel de locuire al cetății dacice, datarea sa exclusivă în cursul sec. I p. Chr. neputând fi pusă la îndoială.

Ornamentarea vaselor lucrate la roată, descoperite în ultimul nivel de locuire și în complexele arheologice corespunzătoare acestuia, a fost realizată îndeosebi prin motive lustruite (benzi orizontale sau în rețea) și incizate (benzi orizontale sau în val), dispuse - de regulă - pe zona superioară a acestora.

O mențiune specială se cuvine a fi făcută în legătură cu ceramica pictată, aceasta constituind o prezență destul de nunicroasă în cadrul ultimului nivel, cu deosebire în zona turnului T₁ și a complexelor de locuire din imediata sa vecinătate. Vasele aparținând acestei specii, realizate dintr-o pastă extrem de fină și lucrate exclusiv la roată, au fost pictate la exterior cu benzi distanțate (mai late sau mai înguste) de culoare roșie sau brun-roșietică, alternând uncori cu benzi de culoare alb-gălbuie.

Piese de metal (pl. XII), realizate în special din fier, bronz și argint având diverse utilități (materiale de construcție, unelte arme podoabe, piese de echipament militar, monede) constituie de asemenea o prezență notabilă în cadrul materialului arheologic descoperit în perimetrul cetății dacice de la Divici - "Grad", unele dintre ele constituind repere cronologice esențiale pentru nivelele sau complexele din care provin.

Evident că, în circumstanțele menționate mai înainte, nu dispunem deocamdată de nici un obiect din metal care să poată fi atribuit cu siguranță celui mai vechi nivel de locuire și fortificare (I) al acestei cetăți.

Chiar și în cel de-al doilea nivel (II), piesele de metal descoperite nu sunt foarte numeroase. Alături de obiectele deja publicate (printre care se numără îndeosebi o fibulă de schemă La Tène târzie, lucrată din bronz, și fragmentul unei paftale de fier)¹⁰, mai pot fi amintite o verigă de bronz (pl. XII/6), acul și o parte din resortul unei fibule de bronz (pl. XII/2) și un vârf de săgeată din fier cu opritor pe tijă (pl. XII/12), ultimele două fiind descoperite pe nivelul de distrugere al turnului-locuință T₂.

Cu o oarecare doză de nesiguranță (deoarece a fost recuperat din pământul aruncat din săpătură), aceluiași nivel îi poate fi atribuit și fragmentul unei brățări din argint de bună calitate, decorată prin șiruri paralele de incizii fine de formă oval-alungită, dispuse transversal pe suprafața sa exterioară (pl. XII/7). Ea își găsește o bună analogie într-un exemplar similar din bronz descoperit în cetatea dacică de la Tilișca¹¹.

S-ar mai putea aminti, tot aici, și o serie de alte piese fragmentare din fier, puternic oxidate, despre a căror utilitate este greu să ne pronunțăm din cauza stării lor proaste de conservare.

În schimb, în nivelul final (III) de locuire și fortificare al cetății, piesele de metal sunt mai mult sau mai puțin numeroase și diversificate.

O parte dintre obiectele de metal descoperite în cursul săpăturilor din 1985-1987 au fost deja publicate în primul raport preliminar de săpături¹². Dintre acestea, se remarcă în primul rând cele din fier, reprezentate prin materiale de construcție (cuie, scoabe și piroane, masate îndeosebi în zona turnului T₁), unelte (cuțite, seceri, dălți de tâmplărie), arme (vârfuri de lance și de săgeată), pinteni și alte obiecte fragmentare de utilitate nisigură.

Dintre obiectele din bronz se detașează o piesă masivă în formă de scoică (cu greutate de 225 gr), două fibule din bronz cu corpul puternic profilat, o monedă romană (as) și câteva piese de echipament roman (câțiva solzi de "lorica squamata" și un bulon discoidal din bronz argintat) descoperite pe nivelul final de dărâmături al cetății.

Piesa în formă de scoică, descoperită în groapa Gr.₆ în asociere cu asul postum Germanicus bătut de Caligula în anul 40 p.Chr., a avut o utilitate greu de precizat cu exactitate în acest moment. Ea a fost considerată inițial ca reprezentând o ștanță pe care erau bătute diverse obiecte din bronz. Nu este cu totul exclus ca aceasta să fi fost și un suport de vas roman din bronz.

Alături de moneda amintită, deosebit de importante mai ales pentru datarea acestui nivel sunt și cele două fibule cu corpul puternic profilat (varianțe ale tipurilor almgren 68 și 82), plasarea acestora îndeosebi la mijlocul și a doua jumătate a sec. I p.Chr. fiind asigurată (chiar dacă multe exemplare similare apar frecvent pe teritoriul Daciei și în cursul sec. II p.Chr.¹³).

Dintre podoabele de argint descoperite cu aceeași ocazie se remarcă și un fragment de brățară cu secțiune rotundă, realizată dintr-un argint de mai proastă calitate.

Și în cursul cercetărilor efectuate între 1988-1994 au fost descoperite numeroase piese de metal aparținând aceluiași nivel (pl.XII).

Cele mai multe au fost realizate din fier. Dintre acestea amintim numeroasele cuie, scoabe și piroane aflate mai ales în zona turnului T₁ (pl.XII/9,14), un belciug din fier descoperit în interiorul aceluiași turn (pl.XII/11), un fragment de cuțitaș din L1/1994, câteva vârfuri de săgeată (pl.XII/13,17), o daltă de tâmplărie puternic deteriorată (pl.XII/18) și un alt obiect neidentificat (pl.XII/10).

Dintre obiectele din bronz amintim aici o mică piesă de formă tubulară, realizată din foaie de bronz (pl.XII/3), o garnitură din zona turnului T₁ (pl.XII/4) și mai multe fragmente de la o garnitură (probabil de scut) descoperite în L₁/1994 (pl.XII/5).

O mențiune specială se cuvine a fi făcută aici referitor la mica nicovală de bijutier, realizată tot din bronz, descoperită pe nivelul de călcare din interiorul turnului T₁ (pl.XII/1). Ea reprezintă, după cunoștințele noastre, cea de-a patra piesă de acest gen descoperită pe teritoriul Daciei preromane, alte două exemplare fiind semnalate la Sarmizegetusa Regia (Grădiștea Muncelului)¹⁴ și altul la Ardeu¹⁵. O piesă similară a fost descoperită și în necropola scordiscă de la Belgrad-Karaburma, în mormântul 113 (probabil un mormânt de artizan)¹⁶. Respectivul mormânt a fost atribuit fazei târzii din cea de-a treia perioadă a cimitirului, datată inițial de J.Todorović în sec. II - începutul sec. I a.Chr.¹⁷.

Dea semenea, tot aici trebuie să subliniem și descrierea unei monede romane din bronz, un as emis de împăratul Claudius în anii 42-44, care confirmă datarea ultimului nivel (III) al cetății dacice de la Divici-”Grad” în sec. I p.Chr. (cu deosebire către mijlocul și în a doua jumătate a acestuia. Piesa a fost deja publicată de către D. Bălănescu¹⁸. Din nefericire, printr-o regretabilă eroare de tipar, descrierea acestei monede a fost atribuită unai alte monede romane (Octavianus-Agrippa). Pentru a evita perpetuarea acestei confuzii vom relua prezentarea datelor esențiale ale monedei descoperite la Divici (după descrierea și trimiterile colegei susmenționate):

CLAUDIUS

AE (as); 29; 10,93;7;M

bmc, 202-205; RIC, 69; anii 42-44, Roma

(inv. Nt 2464)

În sfârșit, poate fi amintită aici și descoperirea - în același nivel - a unui alt fragment de la brățara din argint cu secțiune ovală, fără ornamente (pl.XII/8). Referitor la acesta, ne mulțumim să menționăm deocamdată doar câteva analogii provenind din cetatea de la Tilișca¹⁹.

PROBLEME DE CRONOLOGIE

Descoperirile efectuate între anii 1988-1994 în perimetrul cetății de la Divici-”Grad” au reușit să aducă noi precizări referitoare la poziția cronologică a diverselor nivele de locuire și faze de fortificare ale acesteia, fără a putea epuiza însă toate incertitudinile care mai persistă încă în acest domeniu.

În actualul stadiu de cercetare, cele mai numeroase și precise repere cronologice de care dispunem provin din ultima etapă (III) de locuire și fortificare a cetății. Plasarea acesteia în cursul sec. I p.Chr. (cu deosebire către mijlocul și în a doua jumătate a acestuia) este în afară de orice îndoială, fiind susținută în primul rând de cele două monede romane (asul postum Germanicus bătut de Caligula și asul emis de Claudius) ca și de fibulele cu corpul puternic profilat. Cu titlu informativ, putem menționa aici încă două fibule din bronz (deocamdată inedite), descoperite recent (1995) în același nivel al cetății dactice de la Divici-”Grad”, respectiv o fibulă cu balama de tip Aucissa și o fibulă ”soldățească” (Soldatenfibel), a căror perioadă de maximă utilizare coincide tot cu sec. I p.Chr. O datare similară este indicată, de altfel, și de prezența masivă în acest nivel a marilor chiupuri cărămizii de tip ”dolii”²⁰, precum și a capacelor tronconice cu buza ușor profilată și prag interior.

Alături de prezența (chiar sporadică) a chiupurilor cu buza în trepte (databile cu precădere între sfârșitul sec. I a.Chr. - prima jumătate a sec. I p.Chr.)²¹, fosilele directoare ale celei de-a doua etape (II) de locuire și fortificare a cetății de pe "Grad" continuă să rămână fibula din bronz de schemă LaTène târzie (cu o analogie aproape perfectă în ultimul nivel al așezării dacice de pe "Stânca" Liubcovei, unde apare alături de fibule-lingurița din bronz) și fragmentul de pafta din fier (aparținând unui orizont relativ unitar din piese de acest gen, plasat în lumea dacică în cursul sec. I a.Chr.²²). De altfel, datarea acestei etape a cetății de la Divici în sec. I a.Chr. (mai sigur a doua jumătate a acestuia), - începutul sec. I p.Chr., este întărită și de similitudinile evidente ce pot fi stabilite între ansamblul manifestărilor ceramice aparținând acestui nivel de la Divici (cu excepția vaselor de tip "situla") și acelea caracteristice ultimei faze a așezării dacice de pe "Stenca" Liubcovei (plasată tot în sec. I a.Chr. - începutul sec. I a.Chr.).

În funcție de aceste constatări, deși pentru cea mai veche etapă de locuire și fortificare (I) a cetății de pe "Grad" nu dispunem încă de nici un fel de repere cronologice cât de cât sigure, se poate aprecia că ea nu poate fi mai nouă de prima jumătate a sec. I a.Chr. (putând să dateze eventual chiar din cursul sec. II a.Chr.). Precizări în acest sens nu vor fi aduse, însă, decât prin cercetările viitoare.

CONCLUZII PRELIMINARE

În stadiul actual de cercetare se poate afirma cu destulă certitudine că cetatea dacică de la Divici-"Grad" a funcționat cel puțin pe parcursul secolelor I a.Chr. - I p.Chr. Eventuala plasare a începuturilor sale încă din sec. II a.Chr. (deloc exclusă) poate fi deocamdată doar prezumată.

Ea comportă trei etape mari de locuire și fortificare.

Cea mai veche dintre acestea (faza I) este reprezentată deocamdată doar de valul de pământ cu palisadă surprins la extremitatea nord-vestică a platoului și, eventual, de valul de pământ (ulterior dezafectat prin suprapunerea sa de către un complex de locuire mai nou) surprins parțial pe extremitatea nord-vestică a platoului, în suprafața C₁. Datarea sa prezumtivă nu mai târzie de începutul sec. I a.Chr. (eventual chiar și în sec. II a.Chr.) rămâne deocamdată doar ipotetică, ea fiind implicată de poziția cronologică a etapelor ulterioare.

Celei de-a doua etape (faza II), la începutul căreia o mare parte a platoului este amenajat (sau reamenajat prin terasări masive de lut sprijinite cu parapeți din piatră, îi pot fi atribuite cu destulă siguranță în acest moment prima fază a zidului de incintă din piatră de pe extremitatea nord-vestică a platoului, turnul - locuință T₁ și mai multe complexe arheologice (de exemplu B₁/1994, L₁ și Gr₁ din S₁) aparținând nivelului corespunzător (II) de locuire. Această etapă a cetății de pe "Grad", plasată cronologic în sec. I a.Chr. (mai sigur în a doua jumătate a acestuia) - începutul sec. I p.Chr., s-a încheiat printr-o distrugere violentă. Pare destul de plauzibil să punem acest eveniment pe seama unui atac roman din prima jumătate a sec. I p.Chr., efectuat în contextul eforturilor de asigurare a limes-ului dunărean din vremea împăraților Augustus sau Tiberius.

Ultimei etape (III) de locuire și fortificare a cetății îi pot fi atribuite până în acest moment cea de-a doua fază a zidului de incintă (inclusiv turnul T₁ și cea mai recentă porțiune a zidului de piatră situat la nord-est de acesta) precum și majoritatea celorlalte complexe arheologice cercetate deja pe platou. Momentul distrugerii sale de către armatele romane, reprezintă și încetarea definitivă a locuirii dacice de pe platoul promontoriului de la Divici-"Grad". Întrucât nici cercetările din 1988-1994 nu au reușit să aducă precizări suplimentare în acest sens, rămâne ca acest eveniment să fie plasat deocamdată destul de larg la sfârșitul sec. I - începutul sec. II p.Chr. (nu mai devreme însă de campaniile dacice din vremea lui Domițian și nici mai târziu de primul război dacic din vremea lui Traian).

Dincolo de multiplele probleme care mai rămân de rezolvat, complexul de la Divici-"Grad", dominat de cetatea de pe promontoriu, se impune deja ca cel mai impozant monument dacic din sudul Banatului românesc. Alături de celelalte așezări fortificate constatate aici (Liubcova-"Stenca", Pescari-"Culă" și Socol-"Palančki Breg"), el pare să fie integrat într-un șir întreg de fortificații care supravegheau și controlau cursul Dunării, constituind (cel puțin în secolele I a.Chr. - I p.Chr.) un fel de "limes" dacic pe malul nordic al fluviului, în sudul Banatului românesc.

Marian GUMĂ (Timișoara),
Aurel RUSTOIU (Cluj-Napoca),
Caius SĂCĂRIN (Reșița)

NOTE

1. Colectivul de cercetare a funcțional, succesiv, în urmărirea componenței: M. Gună, A.S. Luca și C. Săcărin (toți de la Muzeul Reșița), între 1985-1987; M. Gună și C. Săcărin (ambii de la Muzeul Reșița), între 1988-1990; M. Gună (Institutul Român de Tracologie) și C. Săcărin (Muzeul Reșița), între 1991-1992; M. Gună și A. Rustoiu (Institutul Român de Tracologie); C. Săcărin (Muzeul Reșița), între 1993-1994.

În perioada 1985-1990, Săpăturile au fost finanțate exclusiv de către Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin din Reșița. Între 1991-1992, acestea au fost realizate printr-o finanțare comună din partea Institutului Român de Tracologie și Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin din Reșița. Cercetările efectuate în punctul "Grad" între 1993-1994 au fost finanțate exclusiv de Institutul Român de Tracologie, Muzeul reșițean finanțând doar săpăturile din așezarea și metropola Gârla Mare de la Divici-"Ribiș" (C. Săcărin).

2. M. Gună, A.S. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987*. (Die wichtigsten Ergebnisse der 1985-1987 durchgeführten archäologischen Erforschung der Dakerfestung von Divici), Banatica IX, 1987, Reșița, 1989, p. 199-238.

3. *Ibidem*, p. 201, pl. XIV.

4. *Ibidem*, p. 201-202, pl. I.

5. *Ibidem*, p. 215-216; D. Bălănescu, *Descoperiri numismatice în sudul Banatului - V*, Banatica, 10, Reșița, 1990, p. 188, pct. II/ I (sub voce Divici).

6. I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca, 1983, p. 26-29.

7. O situație similară a fost constatată și în cazul zidului din cea de-a doua fază a fortificației dacice de pe "Stenca" Liubcovei (comuna Berzasca, județul Caraș-Severin), situată tot pe malul Dunării, la circa 50 km est de Divici. Cf. M. Gună, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei (județul Caraș-Severin)*, Banatica IV, Reșița, 1977, p. 76 și pl. VI.

8. *Ibidem*, p. 90-101. Alături de particularitățile ceramicii, datarea acestui nivel al așezării dacice fortificate de pe "Stenca" Liubcovei în sec. I a.Chr. - începutul sec. I p.Chr. mai este susținută prin câteva monede romane databile în acest interval ca și prin asocierea dintre fibulele de schemă La Tène târzie și fibulele-linguri în nivelul menționat (aceste fibule rămânând, din păcate, încă inedite până în prezent).

9. B. Jovanović, M. Jovanović, Ks. Borojević, P. Popović, Vl. Stančić, Zs. K. Zoffmann, *Gomolava (2). Naselje mladjeg gvozdenog doba* (Gomolova 2 - Late La Tène Settlement), Novi Sad-Beograd, 1988, p. 198, T. XLIII/4 a-b.

10. M. Gună, A.S. Luca, C. Săcărin, *op.cit.*, Banatica IX, 1987 (1989), pl. XV.

11. N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căpânaș*, București, 1989, p. 99, pl. 28/5. Referitor la această brățară, autorul citează mai menționează și faptul că ea "Prezintă asemănări formale cu piesa de la Arad-Gai, pe care I.M. Crișan o fixează în jurul anului 300 î.e.n. respectiv în La Tène B2" (p. 99).

12. M. Gună, A.S. Luca, C. Săcărin, *op.cit.*, Banatica IX, 1987 (1989), pl. XVI-XIX; XXI-XXII.

13. *Ibidem*, p. 216, notele 29-33.

14. I. Glodariu, E. Iaroslavski, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, fig. XXII (cele două piese din dreapta sus).

15. Inedită. Informație I. Andrițoiu, căruia îi mulțumim și cu acest prilej.

16. J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I - necropola mladjeg gvozdenog doba*, Beograd, 1972, T. XXXIV (Grob 113, nr.4).

17. *Ibidem*, p. 82, 86 și urm.

18. D. Bălănescu, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (VI)*, Banatica 12/1, Reșița, 1993, p. 332, pct. I a (cu datele trecute greșit s.v. Octavianus-Agrippa).

19. N. Lupu, *op.cit.*, p. 77, pl. 27/38 a-f.

20. I. Glodariu, *Contribuții la cronologia ceramicii dacice în epoca La Tène târzie*, Studii dacice, Cluj-Napoca, 1981, p. 156-157; 160-161, idem, *Așezări dacice și daco-romane la Slușnic*, București, 1981, p. 76.

21. *Ibidem*.

22. Babeș, *Pașale La Tène târzie din sud-estul Europei*, SCIVA 34, 1983, 3, p. 196-221 (în special p. 214).

VORLÄUFIGER BERICHT BEZÜGLICH DEN ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN IN DER DAKISCHEN FESTUNG BEI DIVICI IN DEN JAHREN 1988-1994 (DIE WICHTIGSTEN ERGEBNISSE) (Zusammenfassung)

Das dakische Komplex bei Divici (Gemeinde Pojojena, Bezirk Caraș-Severin, im Süden des rumänischen Banats) liegt am Donau-Ufer, am Ort "Grad", etwa 3 km westlich des erwähnten Dorfes, zwischen den Flußkilometern 1065-1066 (Taf. I-II).

Das Hauptelement dieses eindrucksvollen archäologischen Komplexes ist das in mehreren Etappen befestigten Plateau, eine dreieckige Hügelspitze, deren Langachse in Richtung Westnordwest-Ostsüdost sich befindet und irgendwie schräg gegenüber der Donau liegt. Diese Zone war Ziel unserer bis jetzt durchgeführten Forschungen.

In der ersten Forschungsetappe (1985-1987) konzentrierten sich die Grabungen auf eine stratigraphische Kontrollmagistrale (S_1 ; 182x2 m), die der Langachse des Hügelspitze folgte, und den Bereich des befestigten Plateaus überschritt. Nordöstlich der Magistrale wurden auch andere Flächen aufgedeckt, sowohl an der höchsten Zone der nord-westlichen Grenze des Plateaus (C_1 - C_4), als auch an dem unsteren Teil dessen (C_5 - C_9). Bei dieser Gelegenheit konnten zwei nacheinanderfolgende Bewohnniveaus (I und II) und zwei Befestigungsstufen des Plateaus bestimmt werden. Das untere Niveau (I) und die älteste Befestigungsetappe gehören (das auch anhand einiger La Tène-Fiblen) der Zeitspanne I. Jh. V. Chr.- Anfang des I. N. Chr. an. Das obere Niveau (II) und die letzte Befestigungsetappe des Plateaus muß (unter anderen, anhand der kräftig profilierten Fiblen und einem As postum Germanicus, geprägt von Caligula im Jahre 40 n. Chr.) in das I. Jh. n. Chr. (in die Mitte und in die zweite Hälfte dessen) gesetzt werden. Außer mehreren Häuser und Gruben, die beiden Niveaus angehören, wurde eine Zisterne und Schutt eines Steinturms in der niedrigsten Zone des Plateaus entdeckt. Weiter wurden ans Tageslicht ein Teil der Innenmauer und ein Teil eines Steinturms (T_1), der der letzten Befestigungsstufe an der Nordwestgrenze angehörte, gefördert. Es wurde desgleichen festgestellt, daß sich in der Aue zwischen dem besprochenen Hügel und einem zweiten, der nördlich liegt, zwei Wehrgraben befinden. Die wichtigsten Ergebnisse dieser Forschungen wurden schon in einem vorläufigen Bericht 1989 veröffentlicht².

Die in den Jahren 1988-1994 durchgeführten Forschungen, deren Ergebnisse im vorhandenen Bericht größtenteils vorgelegt werden, setzten sich als Ziel das Erforschen der archäologischen Spuren im Nordwestbereich des Plateaus. Es wurde eine zweite Magistrale (S_2), die in Südwestrichtung, irgendwie Senkrecht auf die Magistrale S_1 angelegt wurde, und mehrere Flächen (C_{10} - C_{12}) geöffnet. Damit wollten wir erstens den Turm T_1 gänzlich und weitere Teile der Innenmauer freilegen. Auch das klare Bestimmen der Verbindungen dieser Bauelemente mit den Komplexen, die in der benachbarten Zone entdeckt wurden, erweckte unser Interesse. Wichtig war auch die senkrechte Stratigraphie oder das Aufeinanderfolgen der verschiedenen Befestigungsphasen. Aufschlußreich diesbezüglich war der Raum in der Nähe des Turms T_1 (Taf II). Unsere Erkenntnisse wurde mit mehr Daten bezüglich der ältesten Befestigungsstufe bereichert.

Heute wissen wir, daß die Befestigung und gleichzeitig die Bewohnung folgendermaßen erfolgt ist:

Das älteste Befestigungselement ist durch ein Erdwall mit Pfahlwerk dargestellt. Normalerweise, gehört dieser Zeit auch das älteste Wohnniveau (I) an, das aber in der erforschten Fläche nicht entdeckt wurde (möglich das daran die vielen Störungen späteren Bewohnungsniveaus schuld sind). Anhand der Chronologie der weiteren Wohnschichten könnte diese erste Etappe, wenigstens theoretisch, in die erste Hälfte des I. Jh. n. Chr., wenn nicht sogar ins II. Jh. n. Chr. gesetzt werden.

Es folgt die zweite Bewohnungsstufe (II), welche ursprünglich als älteste angesehen wurde (I). Sie ist durch Wohnkomplexe, durch ein abgesondertes Niveau, erkenntlich in der senkrechten Stratigraphie, und durch eine eigene Typologie des archäologischen Materials vertreten (Taf. V-VII). Dazu gehört auch die erste Phase der Innensteinmauer, die sich an der Nordwestseite des Plateaus befindet, als auch die Turm-Wohnung T_2 (quadratisch, 8x8 m an der Außenseite). Dieses letztere Befestigungselement wurde später abgerieben, nur der Grundriß blieb übrig. Diese Stufe der Festung Divici-"Grad" kann der zweiten Hälfte des I. Jh. v. Chr. - Anfang des I. Jh. n. Chr. zugeschrieben werden. Die dritte Bewohnungs- und Befestigungsetappe (III) (gewesene Stufe II) ist am besten vertreten und erhalten.

Die archäologische Schicht und die zahlreichen Wohnkomplexe, die dieser Etappe angehören, enthalten ein charakteristisches Material (Taf. VII-XI). Ihr entspricht die letzte Stufe der Festung. Jetzt wurden die Innenmauer teilweise erneuert und gleichzeitig wurde ihr die massive Turm-Wohnung T_1 , mit steinernem Erdgeschoß und einem Stockwerk aus Ziegeln (9,5x9,5 m an der Außenseite und einer Dicke der Mauern von 2,20 m; Taf. III-IV), zugefügt. Die Turm-Wohnung wurde mit mehreren Reihen von Querbalken befestigt. Unter den im Inneren des Turms gefundenen Metallgegenstände, ist ein Juwelieramboß hervorzuheben (Taf. XII/1). Das diese Stufe ausschließlich dem I. Jh. n. Chr. (insbesondere gegen die Mitte und in die zweite Hälfte des Jahnhunderts) zuzuschreiben ist, ist unanfechtbar. Neben mehreren Beweisstücken ist auch eine neulich entdeckte römische Münze (ein As aus Claudius Zeit-42-44 n. Chr.) zu nennen.

Alle Indizien sprechen dafür, daß die dakische Festung bei Divici-"Grad" endgültig ihr Ende an der Neige des I. Jh. n. Chr., möglich am Anfang des II. Jh. n. Chr., frühestens unter Domitianus - spätestens im ersten Eroberungskrieg (101-102 n.Chr.), durch die römische Armee fand.

Vielleicht bringen die zukünftigen Forschungen mehr Klarheit diesbezüglich.

Zusammen mit den anderen dakischen Festungen an dem rumänischen banater Donau-Ufer (Liubcova-"Stenca", Pescari-"Culă" und Socolă"Palanacki Breg"), zeugt die Burg bei Divici-"Grad", daß in dieser Gegend, insbesondere im I. Jh. V. Chr. - I. Jh. n. Chr., ein regelrechter dakischer Limes existierte.

(Übersetzung C.S.)

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Taf. I Topographischer Plan des Gebiets in welchem sich die dakische Burg bei Divici-"Grad" befindet.

Taf. II Divici-"Grad" und andere dakische Festungen im Süden des Banats, am rumänischen Donau-Ufer.

Taf. III Plan der Häuser und der Befestigungselemente in dem Raum der zwei Türme (T_1 und T_2), die an der Plateaunordwestseite des "Grads" entdeckt wurden.

Taf. IV Kreuzschnitt des ursprünglichen Wandteils des Turms T_1 - der dem letzten Wohn- und Befestigungsniveau (III) der dakischen Festung bei "Grad" angehörte.

Taf. V Handgearbeitete dakische Keramik (1-2; 7-17); an der Drehscheibe gearbeitete dakische Keramik (3-6) beide Keramikarten aus B1/1990.

Taf. VI Handgearbeitete dakische Keramik des II. Niveau.

Taf. VII Dakische, an der Drehscheibe gearbeitete Keramik des II. Niveau.

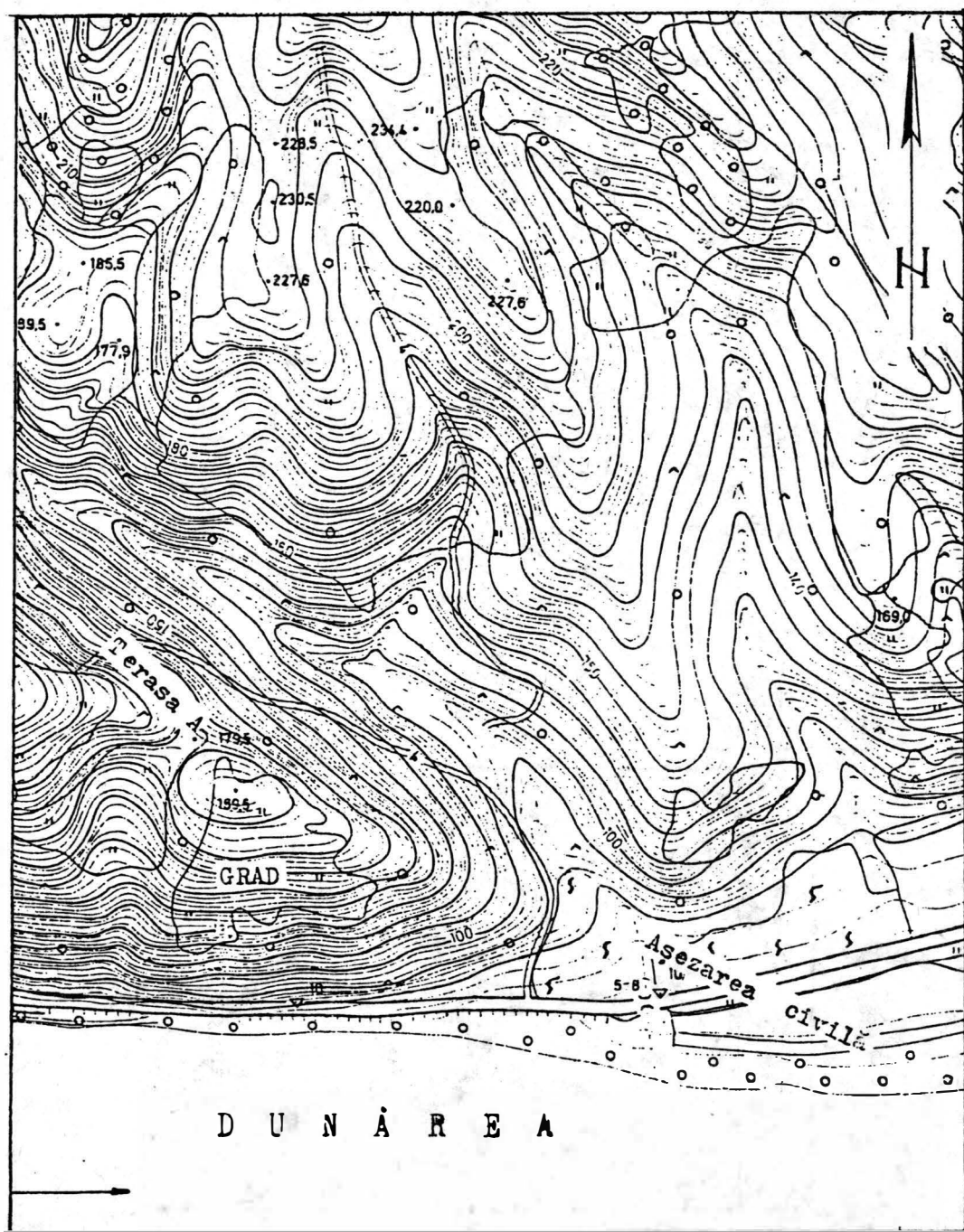
Taf. VIII Dakische handgearbeitete (5-13) und an der Drehscheibe gearbeitete (1-4) Keramik aus $L_1/1994$.

Taf. IX Dakische handgearbeitete Keramik des letzten Niveau (III).

Taf. X Dakische, an der Drehscheibe gearbeitete Keramik des letzten Niveau (III).

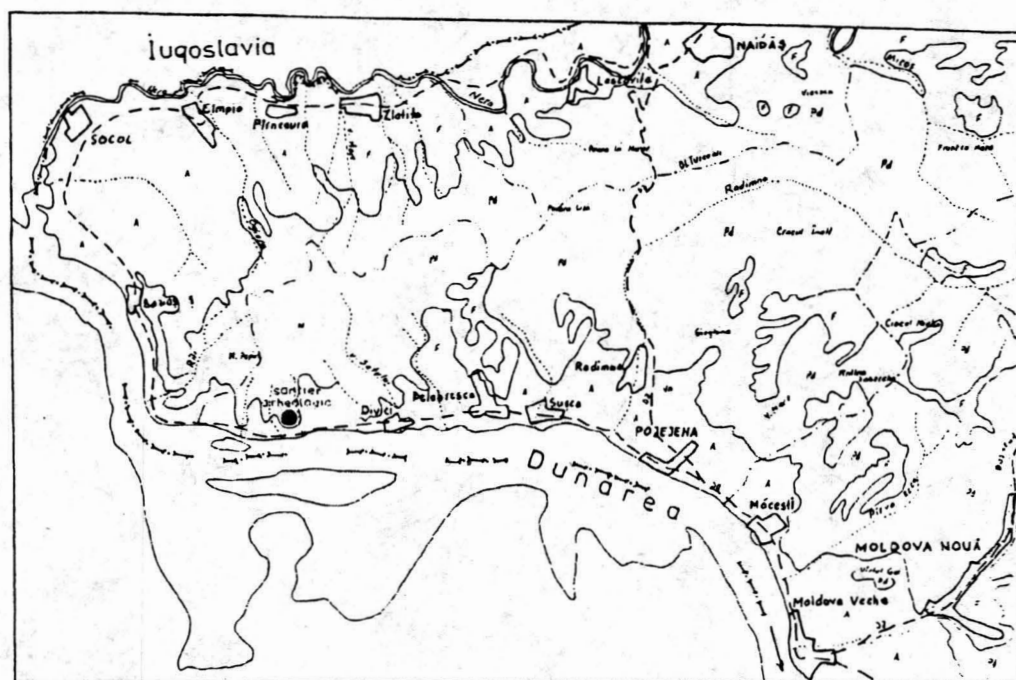
Taf. XI Dakische Kanne, an der Drehscheibe gearbeitet, die in der Grube Gr. $_1/1993$ gefunden wurde, und die dem letzten Niveau (III) angehört.

Taf. XII Bronze (1-6)-, Silber (7-8)- und Eisengegenstände (9-18), die an der Plateaunordwestseite des "Grads" gefunden wurden: 1 Amboß eines Juweliers aus dem Turm T_1 ; 2 Fibelbruchstück aus der Turmzone T_2 ; 3 rohrartiger Gegenstand (?) des letzten Niveau (III); 4 Schnallenbeschlag (?) aus dem Schutt des Turms T_1 ; 5 Schildbeschlag (?) aus dem Haus $L_1/1994$; 6 Kettenring des II. Niveau; 7 Armringbruchstück des letzten Niveau (III); 9 Stift aus dem Schutt des Turms T_1 ; 10 Eisengegenstand (?) des letzten Niveau (III); 11 Ringnagel (?) aus dem Inneren des Turms T_1 ; 12 Pfeilspitze aus dem Schutt des Turms T_2 ; 13 Pfeilspitze aus der Grube Gr. $1/1994$; 14 Nagel aus dem Schutt des Turms T_1 ; 15 Messerbruchstück aus dem Haus $L_1/1994$; 16 Nagelbruchstück oder von der Terrasse A; 17 Bruchstück einer Pfeilspitze des letzten Niveau (III); 18 Eisengegenstand (?) des II. Niveau.

Planșa I Planul topografic al zonei în care se află situat complexul dacic de la Divici- "Grad".

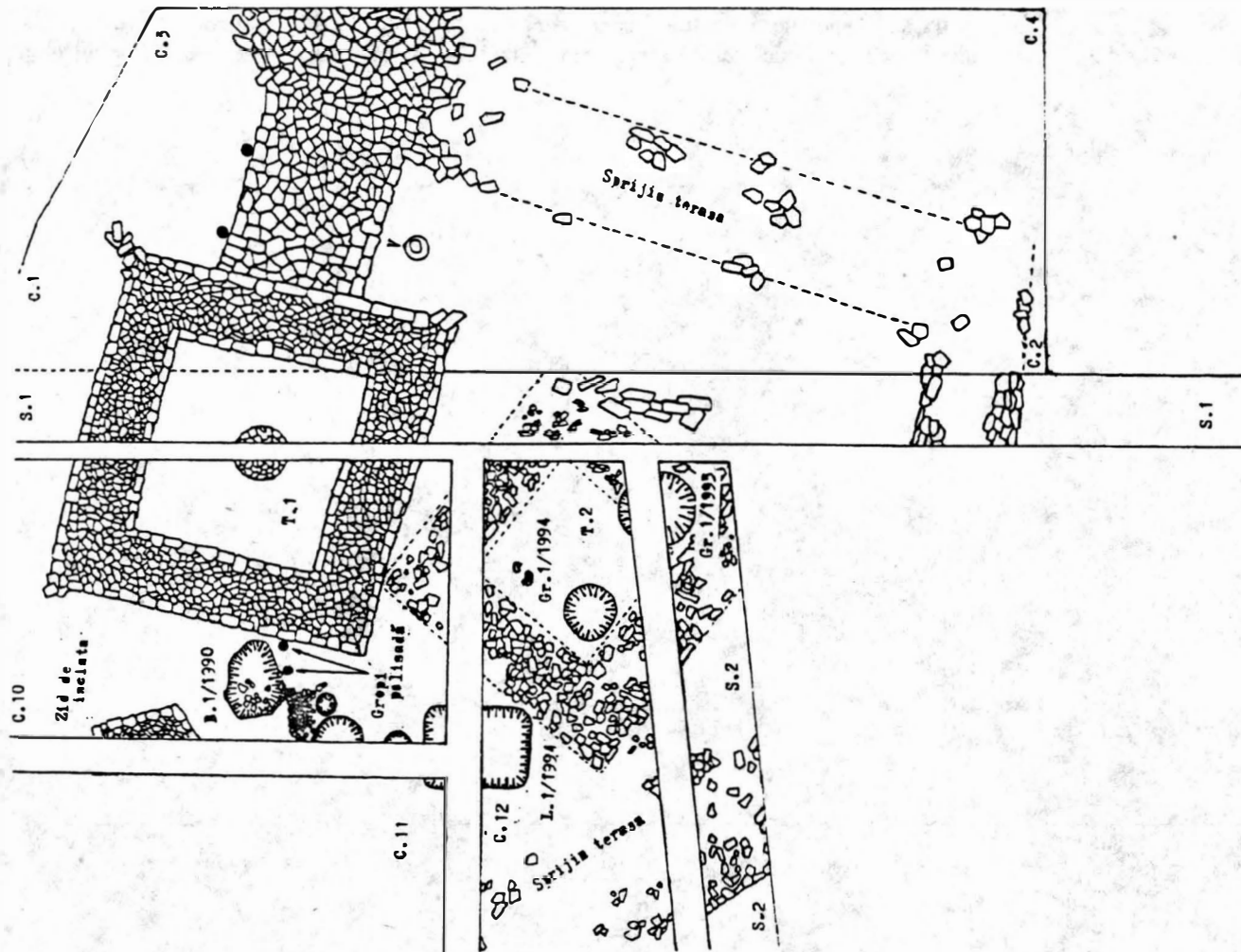
Plan de încadrare în zonă

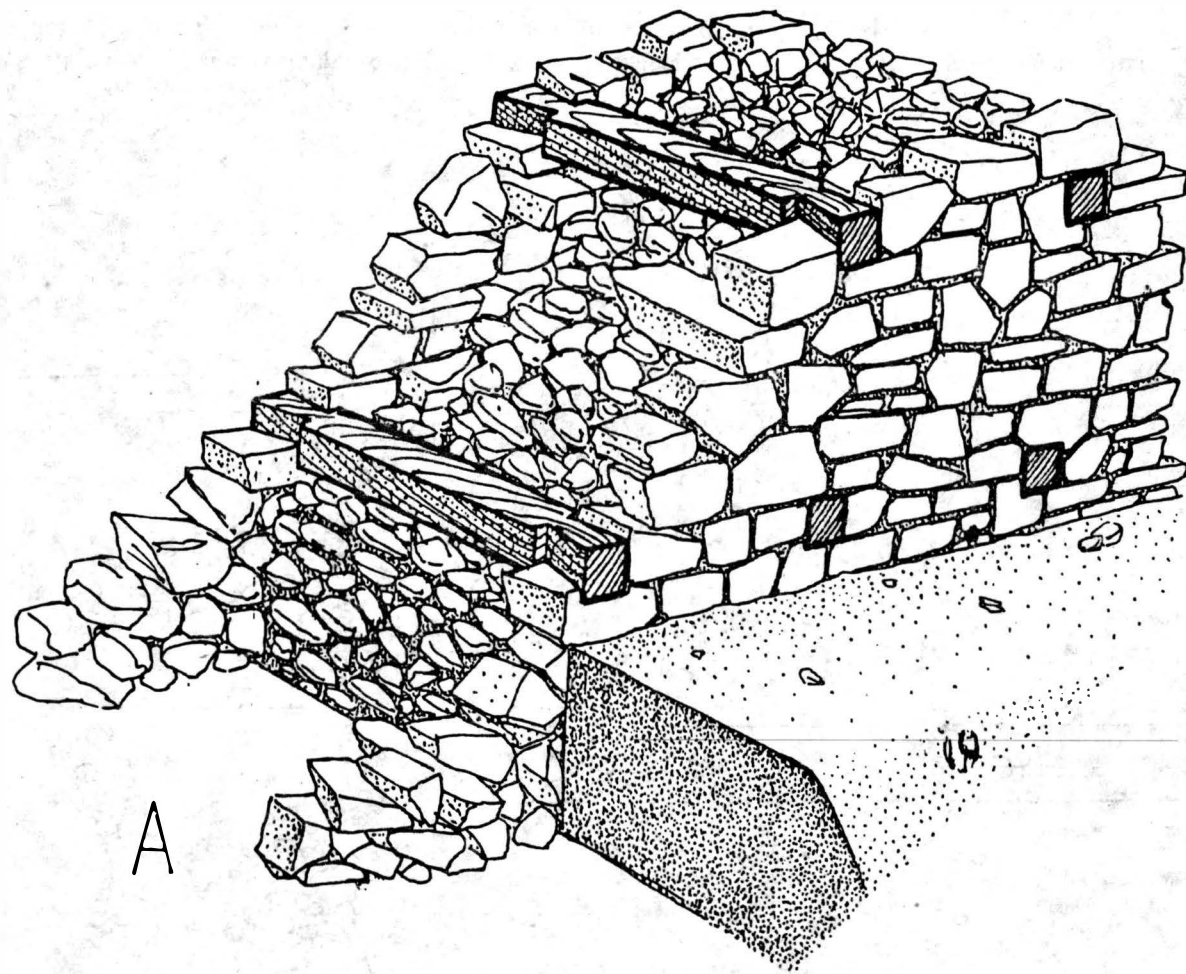
0 1000 2000 3000 4000 5000

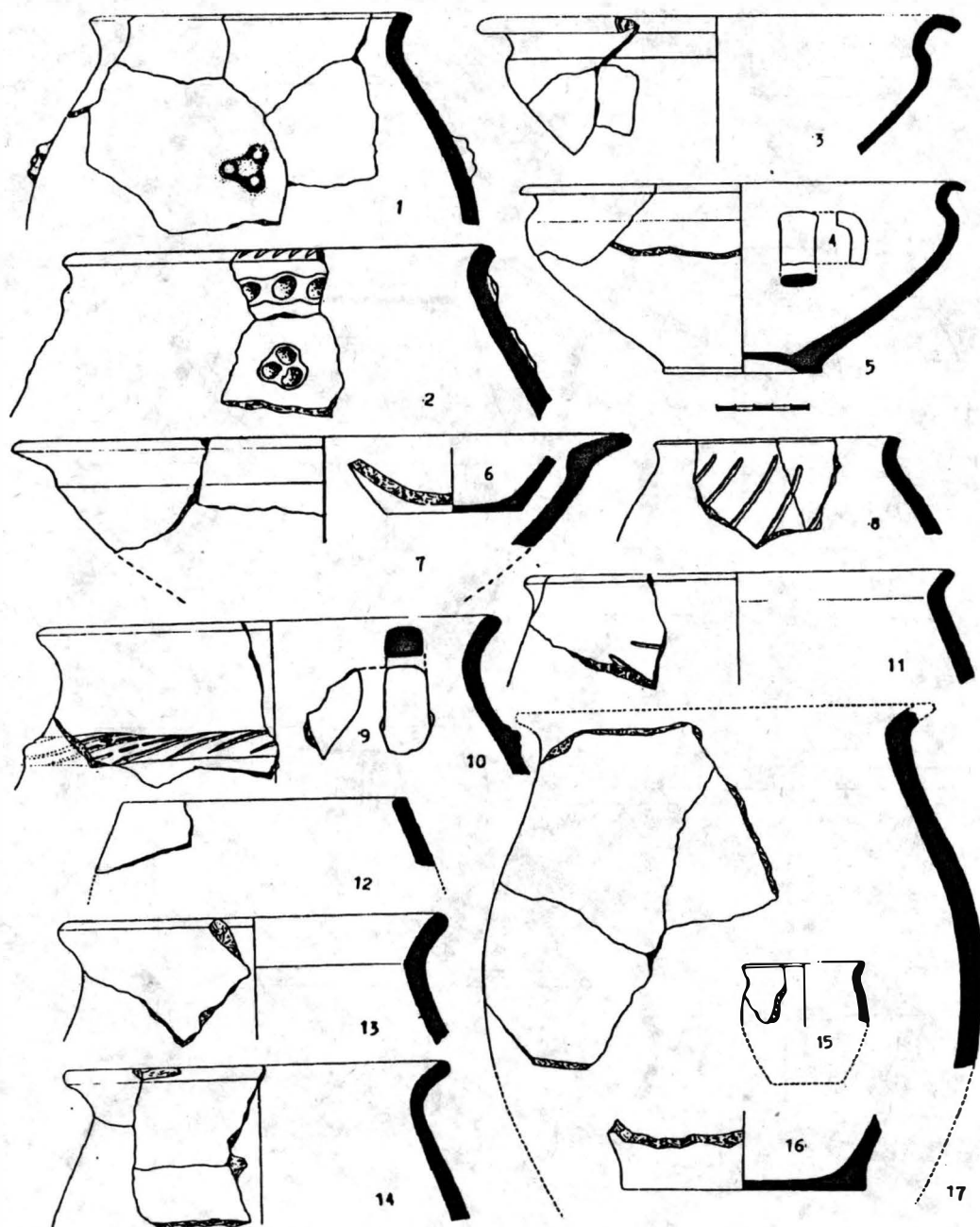
Planșa II Plan de încadrare în zonă a complexului dacic de la Divici- "Grad" și localizarea celorlalte fortificații dacice de pe malul românesc al Dunării, în sudul Banatului.

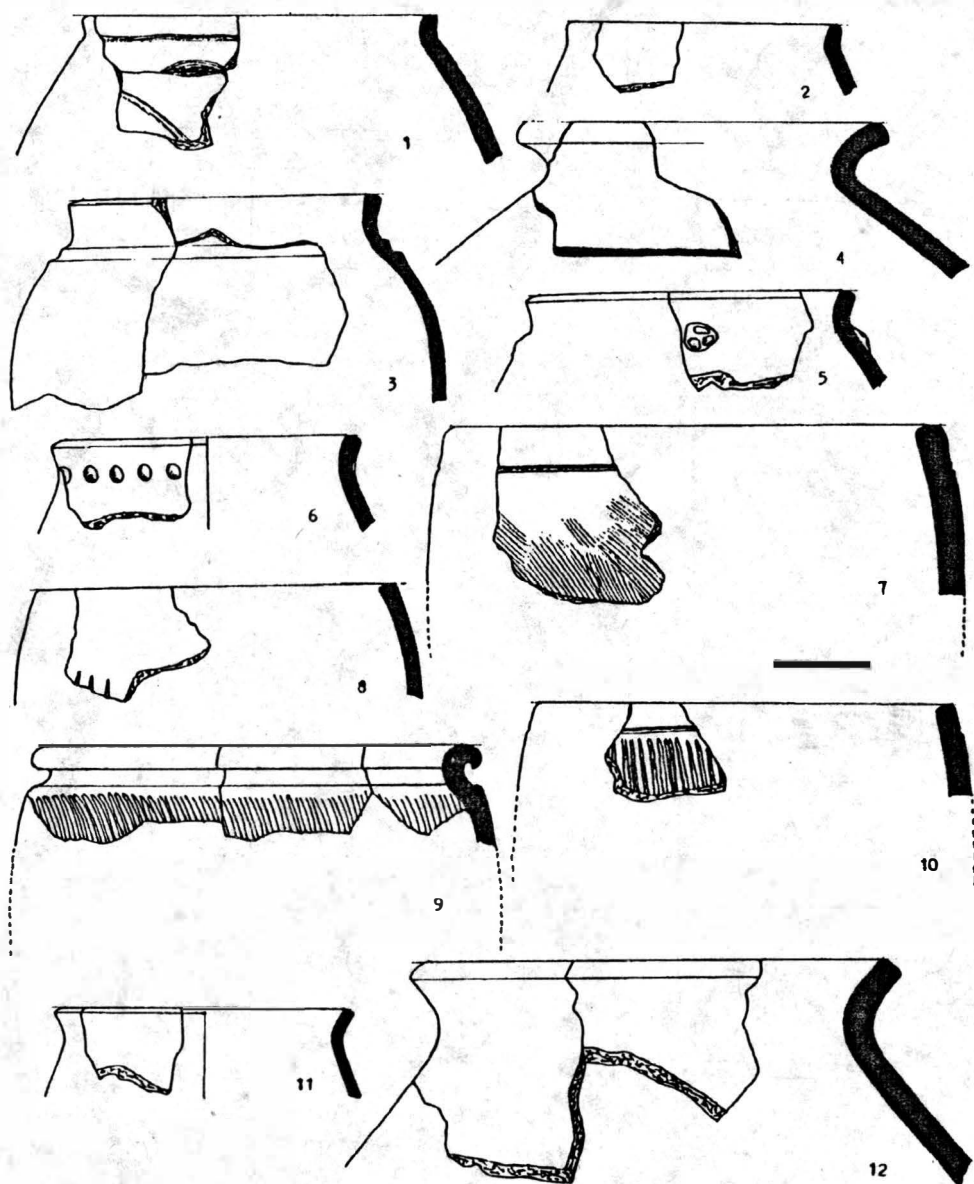
Planșa III Plan de situație al complexelor de locuire și al elementelor de fortificație din zona celor două turnuri (T1 și T2) dezvelite la limita nord-vestică a platoului de pe promontoriul "Grad".

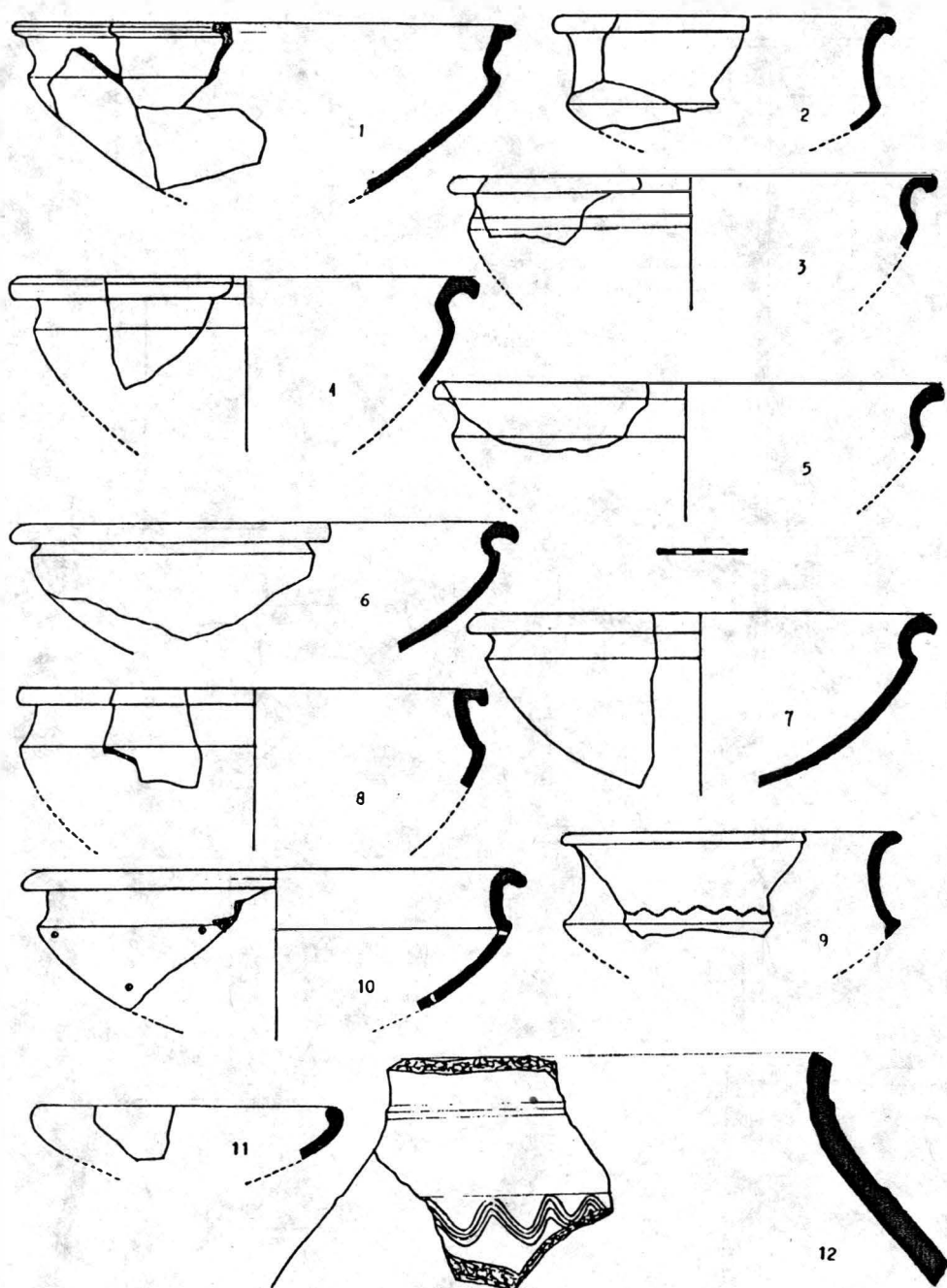
Planșa IV Secțiune transversală cu sistemul inițial de construcție al unei porțiuni de zid din turnul T1, aparținând ultimului nivel (III) de locuire și fortificare al cetății dacice de pe platoul promontoriului "Grad".

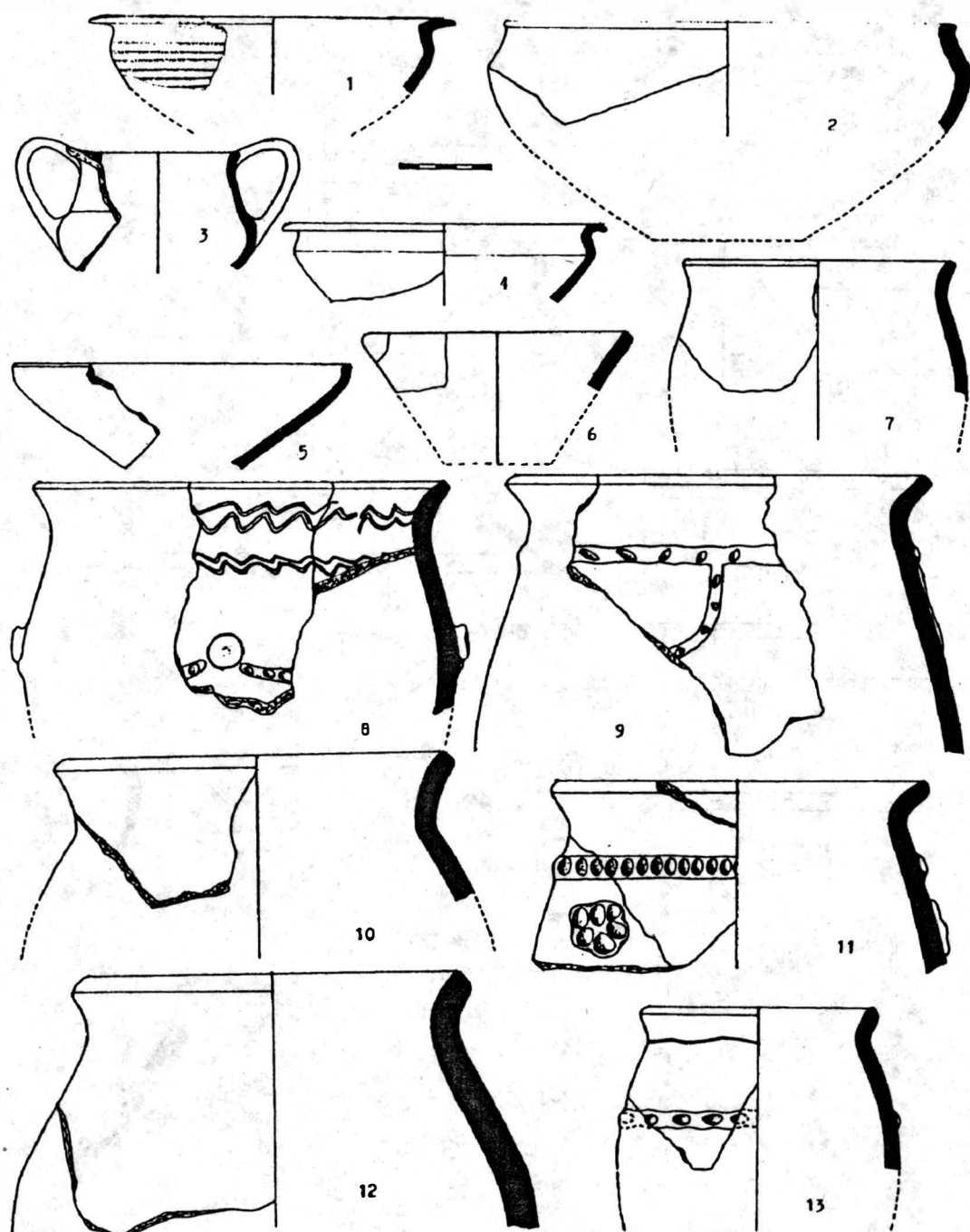
Planșa V Ceramică dacică lucrată cu mână (1-3, 7-17) și la roată (3-6) din B1/1990.

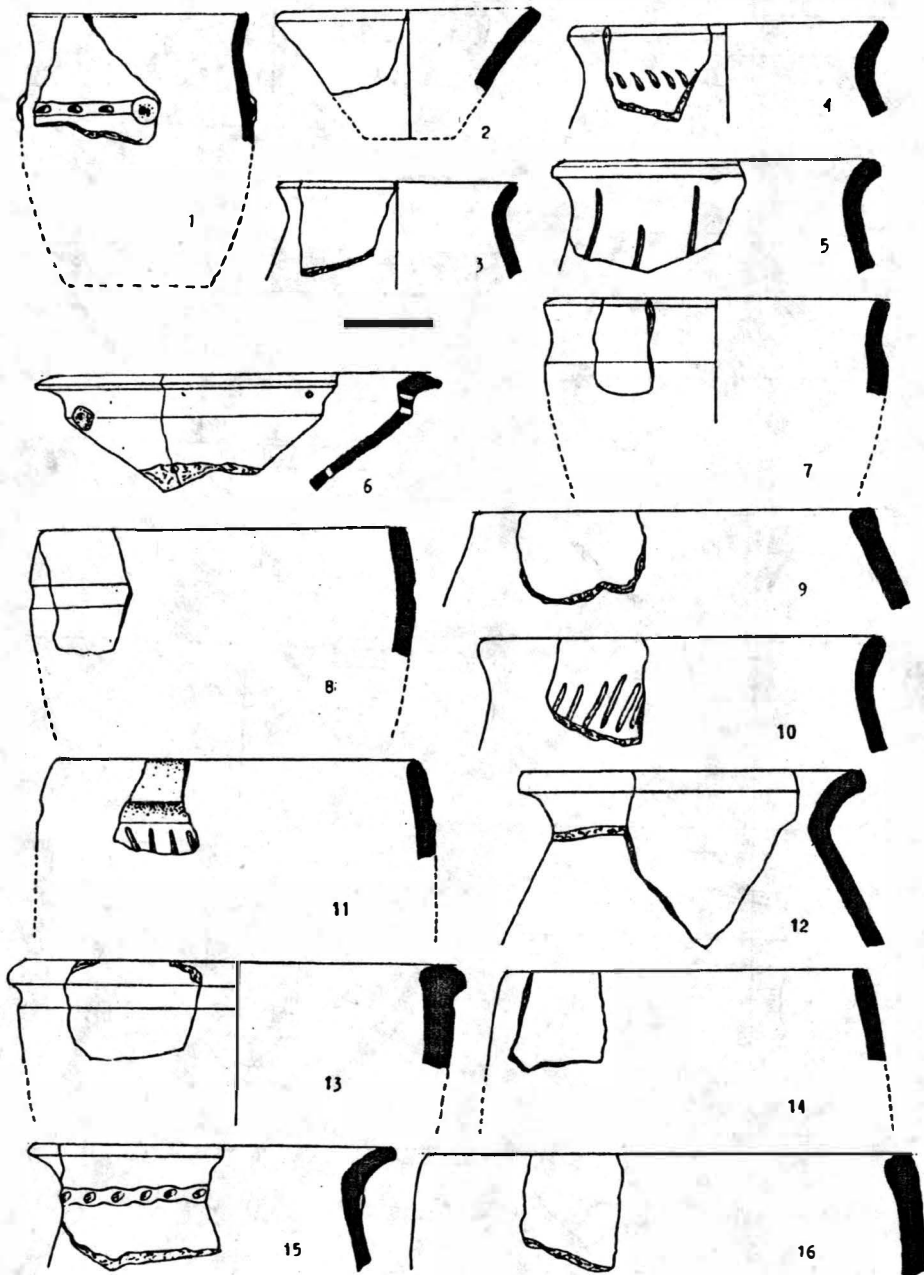
Planșa VI Ceramică dacică lucrată cu mâna, aparținând nivelului II de locuire și fortificare al cetății de pe "Grad".

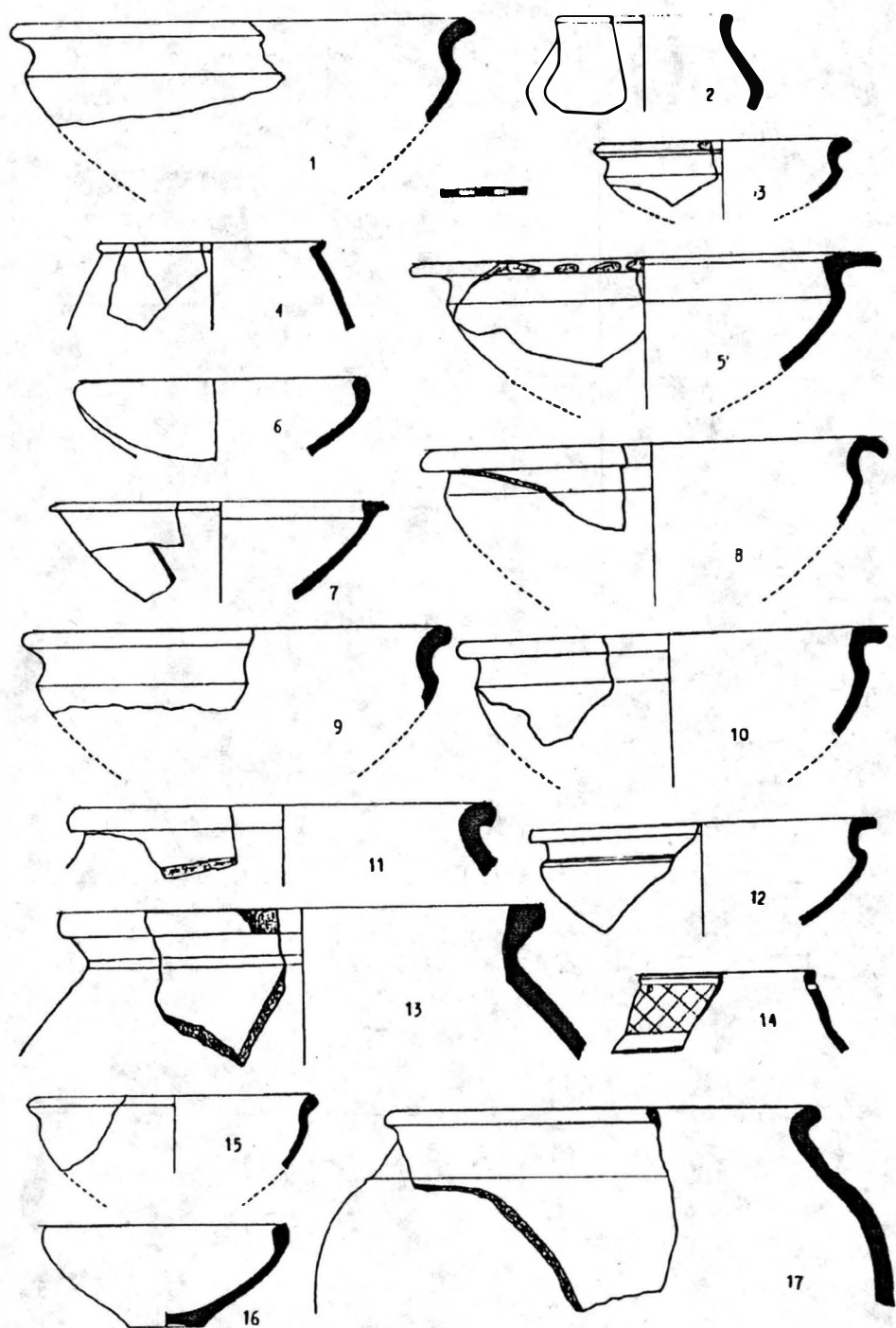
Planșa VII Ceramică dacică lucrată la roată, aparținând nivelului II de locuire și fortificare al cetății de pe "Grad"

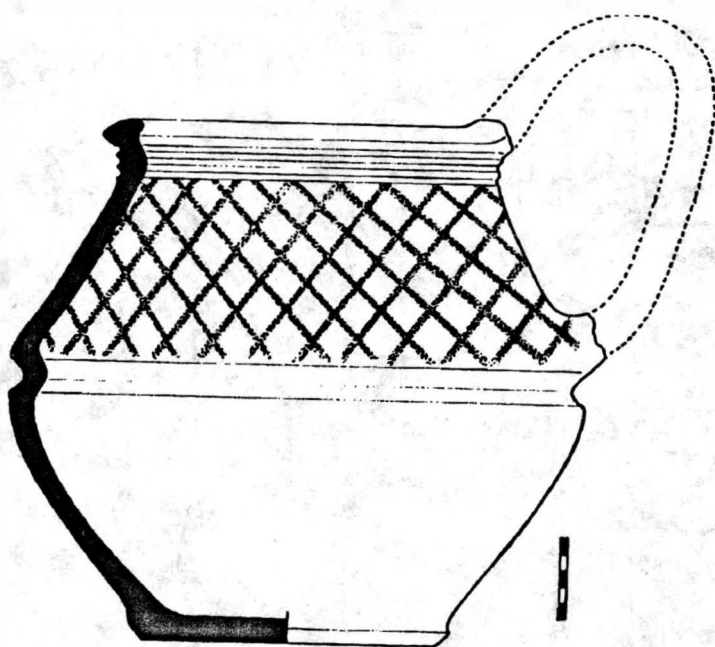
Planșa VIII Ceramică dacică lucrată cu mâna (5-13) și la roată (1-4) din complexul de locuire L1/1994 (parțial).

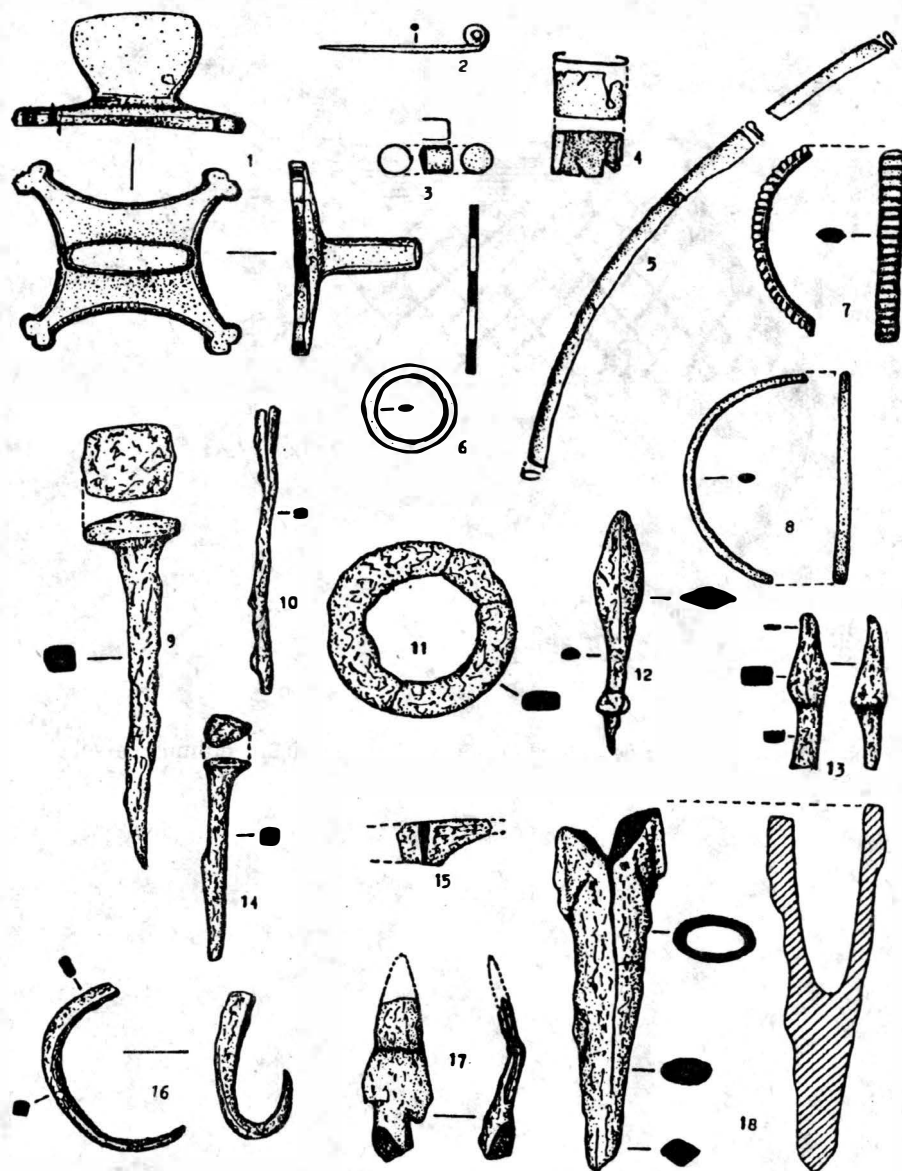
Planșa IX Ceramică dacică lucrată cu mâna din nivelul de locuire (III) al cetății de pe "Grad".

PLanşa X Ceramică dacică lucrată la roată din ultimul nivel de locuire (III) al cetăţii de pe "Grad".

Planșa XI Cană dacică lucrată la roată descoperită în Gr. 1/1993, aparținând ultimului nivel (III) de locuire al cetății de pe "Grad".

Planșa XII Obiecte din bronz (1-6, argint (7-8) și fier (9-18) descoperite în zona nord-vestică a platoului cetății de pe "Grad": 1 nicovală de bijutier din turnul T1; 2 fragment de fibulă din zona turnului T2; 3 piesă (?) tubulară din ultimul nivel de locuire (III); 4 garnitură de centură (?) din dărâmătura turnului T1; 5 garnitură (?) de scut (?) din L1/1994; 6 verigă din nivelul II de locuire; 8 fragment de brățară din ultimul nivel de locuire (III); 9 piron din dărâmătura turnului T1; 10 piesă (?) din fier din ultimul nivel de locuire (III); 11 belciug (?) din interiorul turnului T1; 12 vârf de săgeată din dărâmătura turnului T2; 13 vârf de săgeată din Gr. 1/1994; 14 cui din dărâmătura turnului T1; fragment de cuțit din L1/1994; 16 fragment de cui sau scoabă torsionată de pe terasa A; 17 vârf fragmentar de săgeată din ultimul nivel de locuire (III); 18 piesă (?) din fier din nivelul II de locuire.